

HALO EĞİLİMİ AÇISINDAN OSMANLI DEVLETİ GERİLEME DÖNEMİ DEVLET ADAMLARI VE AYDINLAR

Dr. Talip TUZTAŞ*

I. Halo Eğiliminin Tanımı, Mahiyeti ve Toplumdaki Etkileri

Halo eğilimi veya Halo tesiri değişik kaynaklarda birbirine yakın biçimde tarif edilmektedir.

Halo eğilimi; "Bir insanın bazı niteliklerinin, diğer niteliklerinin bilgisi ya da ondan alınan kuvvetli bir intibahın vasıtasıyla, ön plana çıkarılması olgusudur. Bu olgu, serbestçe yapılan bir testin neticelerine, ya da ondan (neticelerden) çıkarılan yargılar olmayıp, psikolojik teşhisin bir hata kaynağıdır"¹.

Başka bir tanımla Halo eğilimi; "Bir insanın genel portresinin, ekseriya tam olarak değerlendirilmesinden daha çok, ilk izlenimden elde edilen bazı özellikleriyle kavranılması ve kabul edilmesidir"².

Bu iki tasvir edici tanıma uygun olarak diyebiliriz ki Halo eğilimi, ilmi bir gözlemin ya da yapılan bir ilmi testin ortaya koyduğu illî (sebebe-netice ilişkileri) veriler olmayıp, bir objenin bütün niteliklerinden elde edilen izlenimin, aynı objeye ait bazı özelliklerinde somutlaştırılması veya yuvarlaklaştırılmasıdır.

Anlaşıldığına göre suje, objeyi, bütün nitelikleriyle olduğu gibi değil, kendi kognitif sisteminin nitelikleri içinde kabul etmektedir. Bir başka ifadeyle suje, objeyi bazı nitelikleriyle özdeşleştirerek kendi anlayışına uygun bir hale

* M.S.Ü. Fen – Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü Öğretim Görevlisi.

¹ Bkn: Allport, G.W., Personality, a psychological Interpretation, Ne-York, 1949'dan naklen Dorsch, Friedrich, Psychologisches Wörterbuch, 6.Aufl., Richard Meiner Hamburg/Hans Hüber, Bern, 1959, s.140.

² Bkn: Sury, V.Kurt, Wörterbuch der Psychologie, 2.Aufl., Benno Schwabe Co., Velag Base/Stuttgart, 1958, s.155; Ayrıca bkn: Krech, D., Cruthfield, R.S., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, çev: Mümtaz Turhan, 2.Basıls, Devlet Kitapları, İstanbul, 1983, s.85 vd.

getirir. Burada en önemli rolü, ferdi kognisyon üstlenmektedir. Ferdi kognisyonlar genel çerçevesi itibariyle," parçası bulunduğu sistemin tesiri altındadırlar"³. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, her ne kadar ferdi kognisyonlar içinde bulunduğu kültürün etkisi altında ise de ⁴, kognisyonun niteliklerini oluştururken kendine ait şahsi objeler, tecrübeler ve kabiliyetler de etkin bir rol oynarlar. Buradan bazı çıkarımlar yapmak mümkün görünmektedir; I-Birey içinde bulunduğu kültürü kişiliğinde realize edip ferdi niteliklerini geliştirerek mantıklı bir kognisyon oluşturabilirse, Halo eğilimine düşmeyen sağlam bir anlayışa ve algılama sistemine sahip olabilir. 2- İçinde bulunduğu kültürü yeteri kadar masetmemiş ya da kendi yeteneklerini uygun biçimde organize edememiş bireylerin Halo eğilimine düşmeleri kaçınılmaz olur⁵.

Tarifi ve mahiyeti hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştığımız Halo eğilimi, psikolojik bir hata kaynağı olmanın yanında, idrakin (özellikle normal ve alt zeka grupları için) tabii durumudur.

Bizim üzerinde durmak istediğimiz boyutu, bu psikolojik boyutu değildir; aksine eğilimin toplumsal hayatın bir çok sahasında meydana getirdiği geniş etki ve tezahürlerin tesbitini yapabilmektir. Bu yönüyle konuya baktığımızda, Halo eğiliminin toplumsal hayatımızdaki bazı görüntülerini farkediyoruz. Bunlardan birkaç örnek sunmak istiyoruz.

1. Halo eğilimi, bütün eğilimler gibi, hayatımızın her anında bizimle beraber bulunur; bilincin ve mantığın otokontrolü yavaşladığı, gevşediği zamanlarda düşünce, davranış ve ifadelerimize karışır. Her gün yorucu bir çalışmadan sonra ihtiyaç duyulan dinlenme saatlerinde, insanın kendini güvenli ve rahat hissettiği mekanlarda, kısaca otokontrolün olmadığı veya gevşediği zamanlarda bu eğilimi görmek mümkündür. Ancak burada bir ayırım yapmak mümkün olabilir. Alternatifli düşünme alışkanlığını kazanmış illi münasebetleri kurmada zorluk çekmeyen, zeka ve anlayış düzeyi yüksek ve orta derecede olan insanlar, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu eğilimin tesirine belli bir müddet muhatap olsalar bile, daha sonra

³ Bkn: Krech, D., Crutchfield, R.S., Ballachey, E.L., Cemiyet İçinde Fert, çev: Mmütaz Turhan, İ.Kitap, 2.basıllı, İstanbul, Devlet Kitapları, 1983, s.47 (Kısalt: Krech, D., Cemiyet İçinde Fert).

⁴ Kültürün zihin işleyişine tesirleri konusunda geniş bilgi ve kaynakça için bkn: Şahin, Nail, "Zihin İşleyişinde Kültür Etkileri", Araştırma, 12.Cild, Ankara, AÜDTCF.Yay., 1981, s.(55-101).

⁵ Burada yanlış anlaşılması mümkün bazı hususları açıklamakta yarar görüyoruz. Brincisi, biz bu sınıflandırmayı yaparken kriter olarak içinde bulunduğumuz kültürü ve toplumu baz alıyoruz. İkincisi, bir insanın, grubun veya toplumun müsbet şekillenmesinde, kültürün beslenmesinde ve gelitmesinde, gerekli olan ilişki kanallarının ne dereceye kadar açık, gelişmeye uygun olduğunu görmek uzun, değişik, teorik ve pratik ilmi araştırmalardan sonra söylenebilecek hususlar olduğu herkesçe bilinir. Biz burada sadece pasif gözlemlerle elde edilen ve sınanması gereken hipotezlerle, bazı yazılı kaynaklardan istifade ederek tasvirini bir çalışma yapıyoruz. Bu çalışmamızın daha sonraki dönemlerde (imkanlarımız artınca) yapacağımız-pratik çalışmalarımıza teorik bir zemin oluşturacağını düşünüyoruz.

bunu görürler ve halo eğiliminin tesirinden kurtulabilirler. Betimlemeye çalıştığımız insan tipine bütün sınıflarda (üst, orta, alt) ve mesleklerde görmek mümkündür. Toplumda, bu tipolojinin niteliklerini taşıyan bireyler, meslek ve statüleri ne olursa olsun, Halo eğiliminin kontrolünde olan kitleyi oluştururlar.

2. İnsanların bu tabii durumunu ilmî metotlarla inceleyen milletler politikacı, diplomat ve diğer elemanları vasıtasıyla, kendi toplumlarının lehine, diğer toplumların aleyhine çok çeşitli ve büyük faydalar sağlamışlar ve halen de sağlamaktadırlar. Bu politika görünen ilişkiler çerçevesinde, en açık biçimde, iki koldan yapılmaktadır: Propaganda (bütün vesiyonlarıyla)⁶. Kültür emperyalizmi (kültürel, siyasi, teknolojik, iktisadi, sosyal vs.) dir.

Bunların ikisi de bir çok çalışmalara konu olabilecek genişlikte, çeşitli boyutları olan konulardır. Bu nedenle sadece isimlerini vermekle yetineceğiz. Bu iki emperyal vasıta, değişik toplumlarda ve değişik vesiyonlarda o kadar ince hesaplarla uygulanmaktadır ki, en zeki insanlar bile, söylenenlerin bir realite mi yoksa bir propaganda mı olduğunu anlamakta güçlük çekebilmektedir.

Bu iki vasıtanın hedefi kitlesi, Halo eğilimi çemberinde bulunan ve toplumun çoğunluğunu oluşturan kitesidir. Adı geçen kitle, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, belli bir sınıfta toplanmayıp toplumsal sistemin her kademe ve statüsünde bulunduğu için, uygulamaya konu olan propaganda paketi kolaylıkla toplumda kabul görmektedir. Kültür emperyalizmi konusu çok daha açık ve çok daha geniş bir sahada uygulanmaktadır. Bu konu ihtiyaçlardan daha çok beyinleri hedef aldığı için, topluma hoş gelecek, onun beğenisini kazanacak masum kavramlara, sözde ciddi başlıklara ihtiyacı vardır. Örneğin Nüfus politikası, Eğitim reformu, Çağdaşlaşma, Medenileşme, İnsan hakları, Demokratikleşme vb. Hemen belirtelim ki, bunlar ve benzerleri bütün toplumların ortak problemleridir; başka bir ifadeyle topluma yansıtıldığı gibi, bunlar ilk defa Batı medeniyetinin orijin olarak yarattığı ve diğer milletlere hediye ettiği kültür unsurları değildir. 20. asır ve Batı medeniyeti, bütün çağların, bütün medeniyetlerin ve bütün kültürlerin ortak bileşkesinin belli bir mekanda

⁶ Propaganda bugünkü mana ve boyutlarında olmasa bile, tarihin derinliklerine kadar uzanır. Fakat bugünkü milletlerin toplumsal hayatının her cephesine uzanan ve çoğu zaman ilmi tekniklerle teçhiz edilen etkili bir araçtır. Bu aracı savunmada, taaruzda, politikada, belli fikirleri yaymada, uydu kitleler oluşturmada, pazarlamada ve daha pekçok sosyal sahada kullanabilmek mümkündür. Propaganda hakkında bkn: Hundhausen, Carl, Wesen und Formen der Werbung, Essen, Velag. Cirardet, 1954; Tönnies, Ferdinand, Kritik der öffentlichen Meinung, Berlin, 1923; Wiese, Leopold v., "propaganda" Handwörterbuch der Sozial-Wissenschaften, 8. Band, Stuttgart, Gustav Fischer, 1963, s.623-626; Okay, V., Modern Propaganda, İstanbul, 1957; Clews, John C., Nasıl Aldatıyorlar, çev: N. Durusoy, Ankara, Kardeş Matbaası, 1972.

realize olmasından başka bir şey değildir. Batı medeniyeti, bugün birçok Batı ülkesinin cimrileri kıskandıracak kadar bağınaz ve egoist bir tutum içinde lanse ettikleri gibi, sadece kendilerinin başarısı ve fazileti değildir. Konunun bu biçimde sunulması, çok ince bir planlamayla uygulanan kültür emperyalizminin tipik bir örneğidir.

3. Her ne sebeple olursa olsun düşünme ve okuma alışkanlığı olmayan, kendisine lüzumlu olan bilgileri kendi dışındaki hazır bilgi kaynaklarından temin eden kitlenin, menfaatlerini, hak ve hak ve hürriyetlerini koruduklarını, geleceklere ait doğru kararlar alabildiklerini düşünmek veya kabul etmek mümkün müdür?

Daha buna benzer örnekler vermek mümkündür. Ancak maksadımız bunları, burada, derinlemesine incelemek değildir. Biz burada işaret ettiğimiz örneklerle, bugün çok karmaşık ve yoğun sosyal ilişkiler ağına sahip olan toplumlarda bireylerin ve grupların menfaatlerini, hak ve hürriyetlerini ve geleceklere korumak ve geliştirmek noktasında yeterli bilgiye, hiç olmazsa mantıklı bir düşünme alışkanlığına sahip olmaları gerektiğini, aksi takdirde çeşitli amaçlar taşıyan iç ve dış menfaat örgütlerinin, emperyalist düşünce ve hedeflerin muhatabı olmaktan kurtulamayacaklarını vurgulamak istiyoruz.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Halo eğiliminin psikolojik yapıdaki yerinin tam olarak ortaya konmasına yardım edecek kavram ve konuları semantik bir bütünlük içinde izah etmeyi denerken; acaba bu eğilimi sosyal olguları – hiç olmazsa uygun olanlarını – inceleyen bir araştırma tekniği olarak kullanabilir miyiz? Sorusuna yanıt bulmaya çalışacağız. Eğer müsbet bir netice alabilirsek, bunu toplum yapımızın tarihi bir kesitindeki düşünce dünyasında beliren değişmelere uygulamak istiyoruz.

A – Halo Eğilimi İle Eğilim Arasındaki İlişkiler

Eğilim ve onun kaynağı olan içgüdü psikolojinin en önemli iki konusudur; bu nedenle, psikolojide hayli kabarık teorik ve tecrübi çalışmalar mevcuttur. Durum böyle olunca bizim için yapılacak iş, bu iki kavramı mahiyet ve temel nitelikleri açısından psikolojinin verilerine dayanarak açıklığa kavuşturmadır.

Eğilim kaynak olarak içgüdüye dayanır.” En basit gözlem bize gösterir ki varlığın davranışı, sadece dış duruma değil, aynı zamanda varlığın kendisine yani iç faktörlere bağlıdır; çünkü, aynı hal ve şartlar içerisinde, aynı bir varlığın nisbeten sabit kalan bir davranışı olmasına karşı, farklı varlıkların değişik bir davranışı vardır. Her türün tipik oluş, veya hareket ediş tarzları, adetleri

mevcuttur⁷. Biz bu temel yapıyı insanda da görüyoruz. “İnsan türünün de, şüphesiz daha bariz olan veya hiç olmazsa bizim gözümüze daha kolaylıkla çarpabilen ferdi farkları haiz bir kendine has, ahlak fizyonomisi vardır. Ahlakçılar ya ebedi insanı veya gururlu, cimri gibi özel karakterleri tasvir etmişlerdir”⁸. İç faktörler konusundaki psikolojinin görüşü şudur: “Bu iç faktörleri göstermek üzere dilde, aralarında ufak farklar bulunan, fakat hiç biri kesin bir mahiyeti haiz olmayan, temayüller, eğilimler, içgüdüler, meyiller, duygular, sevgiler, iştihalar, ihtiyaçlar, zevkler, dispozisyonlar, aptitüdlar, yetenekler vb. gibi terimler kullanılır. Bütün psikolojik terimler gibi bunlarında objektif ve subjektif olmak üzere iki anlamı vardır... Bu terimler davranışları “sınıflara ayırmaya” elverişli oldukları halde, onları gerçek anlamda “açıklamak” hususunda bir işe yaramazlar. Bu terimler, ortaya bir mesele atarlar, ama bunun çözümünü vemezler”⁹. Örneğin cimri, haris, anlayışlı veya cömert gibi terimlerle insan davranışını ayırırlar, fakat niçin bu böyledir sorusunun yanıtı ya yoktur, ya da çok fazladır. Bu da bize, içgüdüleri, ondan kaynaklanan eğilimleri ancak dış etki ve görüntüleriyle tarif edebileceğimizi gösterir. Varlığın içinde saklı bulunan ve ancak dış etki ve görüntüleriyle tarif edebileceğimizi gösterir. Varlığın içinde saklı bulunan ve ancak faaliyet ve davranışlarıyla haberdar olduğumuz eğilimler; “Davranış kanunları’dır, yalnız bu kanunlar (tıpkı, bilfiil hangi şartlar içerisinde birbirleriyle birleşeceklerini bildirmeksizin iki cisim arasındaki ilgiden bahsedişimizde olduğu gibi) belirsiz ve eksik bir tarzda ifade edilmiştir”¹⁰. Böylece eğilimin bütün varlıkta ortak olan temel niteliklerini kısaca açıkladıktan sonra insandaki duruma değinmek istiyoruz.

Burada ilk gözümüze çarpan şey, türlere ait yeknesak (sabit olan) bir davranış biçiminden uzaklaşmış olduğumuzdur. İnsanda doğuştan gelen ortak eğilimin yanında kazanılmış ve karma eğilimler de mevcuttur. Bu farklı eğilimlerin kaynağı olarak kazanılmış ve tecrübe edilmiş deney, başka insanların örnek almış yanında pek çok vasıttan bahsedebiliriz. İşte bu sebeplerle; “Davranışla eğilim arasındaki ilişki çok karmaşık biçimlere girer. Etkinlik, nadiren tek eğilimden, fakat çoğu zaman bir çok eğilimin birbirine girişiminden, katılmasından veya birbiriyle çatışmasından doğar”¹¹. Eğilimlerde bulunan bu karmaşık durum, insan yapısıyla bir korrelasyon (paralellik) arzeder; yani, insandaki kazanımlar (hafıza, tecrübe, imajinasyon, kültür vs.) arttıkça eğilimler objektif görüntülerinden uzaklaşarak subjektif dünyalarına çekilirler ve kişinin

⁷ Bkn: Guillaume, Paul, Psikoloji, çev: Refia Şemin, İstanbul, İ.Ü.Edb.Fak.Yay., 1970, s.25.

⁸ Bkn: Guillaume, P., a.g.e., s.25.

⁹ Bkn: Guillaume, P., a.g.e., s.25.

¹⁰ Bkn: Guillaume, P., a.g.e., s.26.

¹¹ Bkn: Guillaume, Paul, a.g.e., s.44.

içinde bulunduğu duruma göre şekil alarak zihni yapıdaki yerlerini alırlar. Bir başka ifadeyle; "İnsan kendisine, bir çeşit zihni ortam yaratmaktadır ki bunda mümkün olan bütün durumlar vardır, derunileşmiş eğilimin otonom ve hemen hemen sürekli bir hayata sahip olduğu görülür"¹². İşte bu sürekli hayata sahip olan eğilim, toplumsal hayata uyum sağlamak gibi bir frenlemeyle karşılaşır. Bununla beraber eğilimin, toplumsal hayat vasıtasıyla etkisiz hale geldiğini söylemek pek mümkün değildir. Nitekim, "Bütün insan eğilimlerinin ve kabiliyetlerinin içgüdüsel bir kökü vardır; hiçbir yerde insanda saf içgüdüye rastlanmaz, ancak, her tarafta ikinci formasyonlarda gizlenmiş, deney, düşünme ve gelenekle şeklini değiştirmiş içgüdüye tesadüf olunur. Bu, yalnız aşağı organik ihtiyaçlar hakkında değil, fakat insan faaliyetinin en yüksek ve en karmaşık şekilleri içinde doğrudur. Bu anlamda, insanın sanat, din, bilim veya ahlak kadar karakteristik olan etki ve düşünce şekillerinin de kökleri içgüdüselidir. Zorluk bu elemanları ayırt edebilmekte ve tarif edebilmektedir"¹³.

Son olarak insanın kendisini, yakın çevresini ve içinde bulunduğu toplumu koruması ve kollaması açısından yaptığı faaliyetlerde yer alan eğilimleri gayeleri açısından sınıflandırmak mümkün görünmektedir. Bazı eğilimler, daha çok insanın "şahsiyet" olarak sırf kendine ait zorunlu veya keyfi ihtiyaç, istek ve arzularını tatmin etmek için yaptığı eylemlerde görülen kişisel eğilimlerdir. Bu eğilimler, her zaman bilinçli olmadığı gibi, her zaman da egoist olması gerekmez. Burada önemli olan nokta eğilimin, gerek türsel bazda, gerekse davranış bazında ferdi bir farklılık göstermesidir.

Bazı eğilimler ise, daha çok ferdin sosyal çevresine ait eğilimlerdir. Burada ferdin önceden sahip olduğu karakteristik yapı, yani dünya görüşü, çevreye bakışı ve diğergüm nitelikleri söz konusudur. Bu eğilimlerin sınırları aileden başlayarak dalga dalga insanlığın bütününe kadar uzanabilir. Yine bunların içinde, sevgi ve saygı, yardım etme, nefret, düşmanlık, sempati duyma, taklit etme vs. gibi daha pek çok eğilimlerin ferdi karakter yapısına göre şu veya bu oranda yer alması mümkündür. Böylece insandaki eğilimin ferdi ve sosyal iki gruba ayrıldığını ve onu hayati boyunca takip ettiğini görüyoruz.

Anlaşıyor ki eğilim ve nitelikleri Halo eğilimine ancak bir yönüyle açıklama getirmektedir. Bu nedenle, idrak mekanizmasının gözden geçirilmesinde, konumuzu aydınlatma bakımından, yarar vardır.

B – Evren, İnsan ve İdrak

Eyren dediğimiz varlık alemi gerek Nicolai Hartmann'ın dediği gibi;

¹² Bkn: Guillaume, Paul, a.g.e., s.46.

¹³ Bkn: Guillaume, Paul, a.g.e., s.48.

esasta birbirine bağlı, fakat görüntüde heterojen tabakalar sistemi¹⁴, gerekse Leopold V.Wiese'nin ifade ettiği gibi, aralarında tümel ilişkilerin bulunduğu canlı ve cansız varlıklar bütünü¹⁵ olsun, anlaşılmayı bekleyen bir seferler ve objeler yumağıdır. Kendini anlama ve anlatma yeteneğine sahip olmayan varlık alemini biz, en tümel şekliyle olduğu gibi en tekil haliyle de ancak insan bilinci sayesinde anlar ve kavrarız. İşte bu anlama olayıma biz idrak diyoruz. İdrak süreci obje, suje (bilinç) ve aralarındaki ilişkilerden oluşur. Bu ilişkiyi bazı yönleriyle yoklamamız gerekiyor.

I – İdrak Mekanizması

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi idrak, insanın kendi bilinci vasıtasıyla dış dünya ile kurduğu ilişkidir. İdrak mekanizmasının iki önemli faktör grubu vardır. Bunlar yapı faktörleri ve fonksiyonel faktörlerdir¹⁶. Yapı faktörlerine Tenbih faktörleri de¹⁷ denilmektedir. Bu faktörler grubu, fizik tenbihlerin mahiyetinden ve bunların ferdin sinir sisteminde uyandırdığı sinirsel tesirlerden çıkarılan faktörlerdir. Daha açık bir deyimle, vücudun tepkilerini gösteren faktörlerdir. Burada ihtiyaç ve şahsiyetin pek etkisi yoktur.

Fonksiyonel faktörler – ki bunlara şahsi faktörler de¹⁸ denilir – ise idrak sahibinin ihtiyaçlarını, iç dünyasını, geçmiş yaşantısını ve hafızasını oluşturan bileşkenen ileri gelen faktörlerdir¹⁹.

Her iki grubu bir arada ifade etmek istersek tenbih faktörleri vücudun bünye olarak gösterdiği fizyolojik ve biyolojik tepkilerini, şahsi faktörler ise psikolojik ve sosyolojik içeriklerin tepkilerini ifade ederler. Hiçbir idrak tek bir faktör grubu ile oluşturulamaz. Herhangi bir dış objenin algılanması sırasında işleme karışan bütün unsurlara birden idrak mekanizması adı verilir.

2 – Ferdi Kognisyonlar ve Ona Tesir Eden Faktörler

İnsan davranışları esasen insanın zihni faaliyeti, düşünce ve kıyaslama kabiliyeti, idrakleri, yani “kognisyon” dediğimiz zihni içeriklerine dayanır. Bir başka ifadeyle, bir insanın kognitif sahasının esasını oluşturan düşünceleri, inanışları ve istekleri bilinçli hareketleri gibi bilinçsiz davranışlarına da

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkn: Hartmann, Nicolai, “Alanyada Yeni Ontoloji”, Felsefe Arkivi, çev: U.Nutku, s.16, İstanbul, İ.Ü.Edb.Fak.Yay., s.1-48.

¹⁵ Wiese, Leopold v., “Beziehung-soziologie”, Handwörterbuch der Sozial-Wissenschaften, Band 2, Stuttgart, Gustav Fischer, 1958, s.198-203.

¹⁶ Bkn: Krech, D., Crutchfield, R.S., Sosyal Psikoloji, Nazariye ve Problemleri, I.Kitap, çev: Erol Güngör, 2.baskı, İ.Ü.Edb.Fak.Yay., 1970, s.85 (Kısalt: Sosyal Psikoloji).

¹⁷ Bkn: Krech, D., ve diğeri., Cemiyet İçinde Fert, çev: Mümtaz Turhan, I.Kitap, 2.basıllı, İstanbul, 1983, s.30.

¹⁸ Bkn: Krech, D., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.31.

¹⁹ Bkn: Krech, D., v.d. Sosyal Psikoloji, I.Kitap, s.85-6.

rehberlik etmektedir. Bu zihni içeriklerin toplandığı yer olarak kabul edilen kognitif saha, birbirinden ayrı, bağımsız, parça parça, bölüm bölüm birbiriyle çelişen düşünce, inanç ve isteklerin toplandığı bir saha olmayıp aksine birbirine bağlı, birbirine uygun “doğal halinde daima manalı ve organize olmuş”²⁰ bir sahadır.

Her insanın kognisyonunu tayin eden dört önemli faktör vardır. Bunlar: a) ferdin fiziki ve sosyal çevresi, b) ferdin fizyolojik yapısı, yani, kapasite ve kabiliyet durumu, c) ferdin ihtiyaç, arzu, gaye ve hedefleri, d) kazamış olduğu ferdi tecrübeler²¹ dikkat edilirse burada ferdi topyekun saran üç önemli hususa gönderme yapılmaktadır. Bunlardan birincisi ferdin bio-fizyolojik yapısı, ikincisi içinde bulunduğu cemiyet ve grubun kazandırdıkları (kültür), üçüncüsü ise bu iki hususun fertlerin üzerinde farklı şekillerde oluşturdukları tesirler neticesinde ortaya çıkan ferdi kişilik unsurlarıdır. Bunların her biri uzun uzun açıklama ve izah gerektiren önemli konulardır; fakat bunları uzun boylu inceleme imkanımız yoktur; ancak konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla dokunmak istiyoruz.

Ferdin bio-fizyolojik yapısındaki farklılıkların doğuştan mı yoksa sonradan mı kazanıldığı konusu uzun bir süre içinde çeşitli araştırmalara konu olmasına rağmen, biri-veya-öteki lehine tek bir netice vermemiştir; bu noktada, her ikisinin de etkili olduğunu kabul etmek daha doğru gibi görünmektedir²². Doku, sinir sistemi, beyin, zeka, hafıza ve akıl her fertte hüviyet (kimlik) ve görevleri açısından tamamiyle aynı olmasına rağmen, ihtiyaçlar, istekler, gayeler ve hedefler ve massedilen kültürle karşılaştıkları zaman ferdi farklılıklarda kendini gösterirler. Cemiyetin ve grubun kazandırdıklarına gelince, bunlar çok kapsamlıdır. Dil’den edebiyata, inançtan tutuma kadar fert tarafından kazanılmış bütün sosyal içerikleri içine alır²³. Çünkü insanlar için cemiyet içinde yaşamaktan daha doğal (tabiî) bir şey olamaz. “Fert ve cemiyet, biri olmaksızın öteki düşünülemeyen iki kavramdır”²⁴. G.Gurvitch bu gerçeği; “Cemiyet bizim içimizde, biz cemiyetin içindeyiz”²⁵ diye izah ederken, Maclve Page; “Bizim sosyal mirasla alakamız tohumun içinde büyüdüğü toprakla olan

²⁰ Bkn: Krech, D., v.d., Sosyal Psikoloji, I.Kitap, s.98.

²¹ Bkn: Krech, D., v.d., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.26.

²² Bu konuda geniş bilgi için bkn: Bilgiseven, A.K., İktisat Sosyolojisi Açısından Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları, 3.baskı, İstanbul, Divan Yay., 1982, s.18,23.

²³ Bu konuda çeşitli örnekler için bkn: Şerif, Muzaffer, Toplumsal Kuralların Psikolojisi, çev: I.Sadıkoğlu, İstanbul, Alan Yay., 1985, s.24vd; Richard, Gaston, İçtimaiyat Hakkındaki İptidai Malumat, çev: H.Z. Ülken, İstanbul, 1918, s.16 (Osmanlıca).

²⁴ Bkn: Lagache, D., “Çağdaş Psikolojinin Özü ve İstikameti”, Psikolojik Açından Dört İnceleme, çev: Selmin Evrim, İstanbul, İÜ.Edb.Fak. Yay., 1970, s.62.

²⁵ Bkn: Maucorps, P., Sosyal Hareketlerin Psikolojisi, çev: Selmin Evrim, 2.baskı, Anıl Yay., İstanbul, 1965, s.5.

münasebetinden daha sıkıdır. Bizler cemiyet içinde doğarız, onun safhaları bizim mirasımızı tayin eder ve Onun kısımları bizim sadece benliğimizin haricinde malik olduklarımızı değil, fakat zamanında iç alemimizdeki zihni techizatı da teşkil eder. Sosyal tecrübelerimizin şahsiyetimizi celbetmesi ve İstikametlendirmesi sebebiyle sosyal miras devamlı değişmektedir. Cemiyet sadece belirli fırsatlar ve teşvikler bahşetmekle değil fakat aynı zamanda ustalıklı ve farkedilmez surette tutumlarımızı, inançlarımızı, ahlakımızı, ideallerimizi şekillendirmek suretiyle de fertler olarak bizim imkanlarımızı hem serbest bırakır, hem de hududlandırır²⁶.

Ferdi kişilik unsurlarının farklılığı ferdi kognitif saha farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır. Kognitif saha farklılıkları da ferdi istekleri, isteklerin şekillenmesi, isteklerin engele uğraması halinde alınan tavırlar şeklinde kendini gösterir.

3. İdrak Mekanizmasının Özellikleri

İdrak mekanizması birinci ve önemli prensip olarak seçiciliğe dayanır. Yani, "idrak, fonksiyonel bakımdan seçicidir"²⁷. Bu seçim işlevi objektif bir işlev olmaktan çok, subjektif bir karakter arzeder. Hiçbir ferdi idrak, idrak edebileceği objelerin tümünü idrak etmez. Çünkü, insanda bulunan idrak organizasyonu bir fotoğraf makinası gibi objektif, tarafsız, objeleri olduğu gibi kabul eden ve yansıtan bir mekanizma değildir; aksine o, seçmiş olduğu objeyi o andaki maksat ve hedeflerine göre yeniden organize eden bir mekanizmadır. Başka bir ifadeyle, daha önce ifade ettiğimiz gibi fonksiyonel (şahsi) faktörlerin o andaki çerçevesi dahilinde, manalı bir bütün halinde organize olmuş ferdi kognisyon, objeler dünyasında sadece ihtiyaç duyduğu objelere yönelir. Diğer objeler onun için ya önemsizdir, ya da ihtiyaç ve hedeflerine destek ve yardımcı olduğu müddetçe kısmen önemlidir. Hatta, o kadar ki, ihtiyaçlara göre seçilmiş obje bile, olduğu gibi tarafsız bir biçimde kabul edilmez; o da yine ferdin ihtiyaç duyduğu ve arzu ettiği biçimde, şu veya bu oranda, yine organize edilmiş şekilde ferdi kognisyon sahasına girer²⁸. Seçicilik prensibinin dayandığı dinamiklere baktığımızda sadece ihtiyaç ve hedefleri görmüyoruz. Bunun yanında en az ihtiyaçlar ve hedefler kadar önemli ve genel olan bir husus daha vardır; o da şudur: İnsan idrak ederken subjektif bir yol takip ediyorsa, bu onun peşin hükümlü ve taraflı olmasından değil, bütün insanlar için geçerli olan idrak

²⁶ Bkn: MacIve, R.M., Page, C.H., Cemiyet, I.cild, çev: Âmiran Kurtkan, 1000/2 Temle Eser Serisi, İstanbul, 1971, s.76.

²⁷ Bkn: Krech, D., v.d., Sosyal Psikoloji, s.91.

²⁸ Bu konuda fazla bilgi için bkn: Krech, D., v.d., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.29-30; Krech, D., Sosyal Psikoloji, s.91 vd.

mekanizmasının çalışma sistemine uymasından dolayıdır²⁹.

İdrak mekanizmasının ikinci özelliği, idrak ettiği her objeye karşı bir tutum³⁰ geliştirmesidir. İnsan bu tutumlara uygun olarak davranır. “Ferdin sosyal fiil ve hareketleri onun tutumlarını aksettirir – yani sosyal objelere karşı devamlı müsbet ve menfi kıymetlendirmelerini; his ve heyecanlarını, leyh ve aleydeki hareket temayüllerini- ifade eder”³¹.

İdrak mekanizmasının üçüncü özelliği, idrak edilmiş zihni içerikleri çeşitli şekillerde birbirine bağlar ve böylece, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, ferdi kognisyonlar daima organize ve manalı bir bütün halinde bulunurlar.

Ferdi kognitif sahanın daima organize ve manalı bir zihni içerikler bütünü halinde bulunmasının bazı etmenlere dayandığını artık biliyoruz; çünkü, insan tertip ve muhafaza eden bir yapıya sahiptir; bu nedenle o, subjektif ihtiyaç ve hedefleri doğrultusunda, doğru veya yanlış bir biçimde bunları sıraya koymak durumundadır. Ancak, bu organizeyi şahsi ve subjektif yönüdür; bu yönün lokomotif, yani yaşama tarzı ve enerjisini temsil eder. Fakat bu enerjinin doğru kullanılması ve ihtiyaç ve hedeflere ulaşması için, zihni içeriklerin “objektif” diyebileceğimiz bazı kategorilere göre gruplandırılması ve sınıflandırılması zarureti de vardır. Bu zihni içeriklerin zaman, mekan ve şekil yakınlığı şeklinde idrak edilmeleri, zaman, mekan ve şekil sistemlerini oluşturduğu gibi, bunların yanında illî (sebep-sonuç bağına dayanan) idrak sistemleri ve kültür beraberliğinden doğan zihni kültür içerikleri de vardır. Başka bir deyişle, zihni içeriklerin gruplandırılmasında zaman, mekan, şekil, illî bağlantı ve kültür unsurları etkili olmasına rağmen, bunları sınıflandırmaya, organize etmeye, yerleştirmeye ve anlamlı bir bütün haline getirmeye yetkili olan insan ve onun ihtiyaç, hedef ve arzularıdır.

İdrak mekanizmasının dördüncü özelliği; kognitif sahanın yoğunluk, denge ve Uyum açısından farklılık göstermesidir.

Eğer bir ferdin zihni patolojik bir problemi söz konusu değilse, o ferdin kognitif sahası dengeli ve uyumlu sayılabilir. Yoğunluktan kastımız, kognisyondaki zihni içeriklerin basit veya karmaşık olmalarıdır. Örneğin, cemaat hayatı yaşayan bir insanla cemiyet içinde bulunan bir insanın zihni

²⁹ Bu konuda bkn: Krech, D., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.49.

³⁰ “İnsan oldukça mahdud (sınırlı) olan aleminde tekrar tekrar aynı objelerle karşılaşması; onları şu veya bu şekilde ele alması, tekrar tekrar aynı idraklerin, tanımların, hislerin, davranış temayüllerinin faaliyete geçmesi, bunların devamlı birleşik, bütün bir sistem halinde düzenlenmiş olmasını neticelendirir. Zira insan tertip ve reaksiyon temayüllerinden meydana gelmiş “demet”, fert münasip, uygun bir obje ile karşılaştığı zaman daima hazır bir vaziyette elinde mevcuttur. Başka bir ifadeyle, şimdi objeye karşı bir tutuma (bir attitude) sahiptir”. Bkn: Cemiyet İçinde Fert, I., s.2

³¹ Bkn: Krech, D., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.231.

içerikleri aynı değildir. Cemiyet içinde zihni içerikler insandan insana değişmesine rağmen, cemaate nisbetle, yoğunluk açısından oldukça yüksektir. Ancak uyum ve denge açısından bu üstünlük her zaman cemiyet lehinde gelişmeyebilir.

1. İdrak Mekanizmasının Reorganizasyonu

Bundan önceki bölümde idrak organizasyonunun karakteristik niteliklerini incelerken onun statik şeklini ele aldık. Ferte bulunan bu organizasyon statik olduğu kadar dinamik bir yapıya da sahiptir. Gerek insanın yaratılışından doğan özellikler ve gerekse isteklerin devamlı şekilde değişmesi onların sadece statik olmalarına engel olur. Bu kognisyonlar, düşünme vetiresinin geliştirmesi, karşılaşılan yeni problemleri çözme, öğrenme, unutma ve yeni hedeflerin ortaya çıkması vb. gibi olgular karşısında bozulabilir. İşte bu yeniden organize olmuş (bozulan dengeleri düzenleme) şekline idrak mekanizmasının reorganizasyonu denir. Organizasyon-reorganizasyon-organizasyon halinde devam eden bu değişim, sosyal değişim olgusunda olduğu gibi, mutlaka müsbet yönde gelişmeyebilir. Bu reorganizasyonlar ferdi gelişmeyi sağladığı gibi ferdi çözülmeyi de meydana getirebilirler.

Bilindiği üzere insanlar biyolojik yönden olduğu gibi, kabiliyet ve kapasite yönünden de eşit yaratılmamışlardır. Herhangi bir reorganizasyon durumunda her fert aynı ölçüde başarılı olamaz. İnsanın zihni kapasitesi ne kadar kuvvetli ise kognitif sistemlerini yeniden düzene koyabilme iktidarı da o kadar yüksek olacaktır. Böylece bir fert yeni elde ettiği bir bilgiye ait idrakini mevcut sistemine katarak daha karmaşık kognitif yapılan meydana getirebilir. O halde, zeka seviyesi son derece önemlidir. Bu gelişim çizgisi, hem fert ve hemde içinde yaşadığı sosyal grup açısından arzu edilen bir çizgidir. Ancak bunu bütün ferdi idraklerin yapabileceği bir beceri olarak görmek pek doğru değildir. Zeka ve bilgi birikimi bakımından normal ve normalin altında olan fertlerin yeni idrak ettikleri bir objenin yeni bir bilgi mi, yoksa bir bilgi objesi olarak sunulan yapay bir propaganda³² mı olduğunu kestiremez. Bu konuda asrımıza ait pek çok örnekler verebilmek mümkündür.

Ferdi kognisyonun yaşam tarzı içinde aldığı tenbih frekansları çok önemlidir. Yani bir fert tenbih faktörleri vasıtasıyla aynı objeyi devamlı olarak aynı şekilde ve aynı frekansta algılasa, ferdin kognitif yapısında bu obje nisbeten istikrarlı bir şekil alır. Bu durum, bir anlamda kognitif yapıyı

³² Bu konuya giriş bölümünde de bir nebze dokunmuştur. Propaganda ve İkna metotları için bkn: Krech, D., v.d., Sosyal Psikoloji, s.147; Maucorps, P., Sosyal Hareketlerin Psikolojisi, s.63 vd; Brown, J.A.C., Beyin yıkama Ve İkna Metotları, çev: Behzat Tanç, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1973, s.228 vd; Ayrıca 6 no'lu dipnotta işaret edilen kaynaklara bakılabilir.

fakirleştirirken, bir anlamda da Halo eğilimine yol açabilir.

İhtiyaç ve kognitif yapının katıldığına gelince şunu söyleyebiliriz. Şiddetli bir ihtiyaç kognitif sahayı harekete getirir ve dikkati kendi üzerinde toplar. Bu ihtiyacın giderilmesi ve Hedefe varılması için en kısa yol tesbit edilir. İşte bu esnada kognisyon kasılır, yani bu anda başka hiçbir objeyi idrak edemez. Hele ihtiyacın giderilemeyeceğini anlarsa o zaman kognitif reorganizasyonun oluşumu zorlaşır ve Fert ilk tesbit ettiği en kısa yola döner. İşte bu durumda “stereotyp”³³ leri oluştururlar. İdrak hakkında söyleyeceklerimizi de bu şekilde betimlemiş oluyoruz.

C – Eğilim-İdrak ve Halo Eğilimi Arasındaki İlişkiler ve Netice

Buraya kadar eğilim ve İdrak kavramları az çok işlenmiş oluyor. Bu iki kavramdan elde edilen verilere dayanarak bir neticeye varmaya çalışalım.

Eğilimden elde edilen verileri şöyle özetleyebiliriz:

- a) Eğilim, kaynak olarak içgüdüye dayanan, fakat az çok zekanın da işe karşımasıyla ondan ayrılan bir olgudur.
- b) Eğilim, istenildiği zaman terk edilebilecek bir nitelik veya kazanılmış bir alışkanlık olmayıp insan mahiyetinden gelen bir gerçekliktir.
- c) Eğilim, en yüksek zekalarda, sanat, din, bilimi, politika, ahlak vb. gibi kültür sahalarında, hatta hayatın her faaliyetinde hem kendini saklayan, hem de onları şu veya bu oranda etkileyen bir karektere sahiptir.
- d) Eğilimler davranış kanunlarıdır; ancak buradaki determinist yapının koordinatları fert tarafından tayin edilmektedir; yani kişisel bir mahiyete sahiptirler.

İdraktan elde edilen veriler işe şunlardır:

- a) İdrak mekanizmasının iki önemli faktör grubu işlevleri itibariyle bir objeyi algımlarken farklı olsalar bile, ferdi istek ve hedeflere uygun olarak, karşılıklı uyum içinde bulunurlar.
- b) Ferdi idrakler zaman, mekan, şekil ve illi bağlantılar gibi objektif sayılan kategorilere uymak zorunda olmalarına rağmen, objeleri idrak ederken, onları kognitif sahalarına yerleştirirken etkin olan etmenler ferdi ve subjektiftir. Burada zorunluluk kadar keyfilikte

³³ Krech, D., v.d., Sosyal Psikoloji, s.146; Krech, D., v.d., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.86vd.

söz konusudur.

- c) Ferdi idareleri en çok karakterize eden şey, sosyal grubun kültürüdür. Her ne kadar kültür belirleyici bir özelliğe sahip ise de, algılanan bu kültür özelliklerinin sınıflandırılması ve organize edilmesinde ferdi istek ve hedeflerin daha güçlü bir rolü vardır.
- d) Ferdi kögnisyonun yaşam süresi içinde dış dünyadan aldığı tenbih frekansları oldukça önemlidir. Bu frekanslar vasıtasıyla ferdi kögnitif saha daha mükemmel olabileceği gibi daha da fakirleşebilir. Burada ferdi kaabiliyet ve zihni içeriklerin kültür ve genel realite ile kurdukları uygun ve uygun olmayan bağlantılar önemlidir.

Toparlayacak olursak, gerek eğilim ve gerekse idrakin iki temel boyutu şüpheye yer vemeyecek kadar açık seçik görülmektedir: tabii (biyo-fizyolojik) boyutu, ferid (psiko-sosyolojik) boyutu, bu iki boyut bütün insanlar için ortaktır; farklılık ferdi boyuttan, kısmende tabii boyuttan doğmaktadır. İşte Halo eğilimi ile ilişki bu noktada devreye girmektedir.

Halo eğilimi, insandaki bu iki temel (eğilim ve idrak) boyuttan ferdi boyutunda, ya da onun tesiriyle tabii boyutunda, çeşitli sebeplerle, şu veya bu oranda oluşan hata ve yanlıştan doğan bir olgudur. Başka bir ifadeyle bu olgu; insanın eğilimleri lehinde, ferdi kabiliyetlerini geliştirme aleyhinde davranmasından, ya da ihtiyaç ve hedeflerini grubun dinamik kültür içerikleriyle bağdaştırarak kögnitif sahasını geliştireceği yerde, ihtiyaç ve hedeflerini grubun ananeci költürü ile bağdaştırarak kögnitif sahasını daraltmasından doğmaktadır.

Kögnitif sahasının gittikçe sertleşmesi (durması veya daralması)ndan dolayı içinde yaşadığı çok karmaşık sosyo-költürel yapıyı bir çok yönleriyle, yukarıda işaret edilen sebepler dolayısıyla, kavrayamayan fert, zamanla bilmek zorunda kaldığı bilgileri, ya birilerini taklit ederek, ya da ortada dolaşın, çoğu zaman kendi menfaatine (maddi ve manevi) aykırı olan, yerli ve yabancı paket bilgilerden tedarik etmek zorunda kalacaktır. Bu iki sahada Halo eğilimin hakim olduğu sahalardır.

Bu noktada bir hususun açıklığa kavuşturulmasında yarar vardır: Bir ferdin yetenekleriyle değil eğilimleriyle, költürün dinamik yönüyle değil, statik yönüyle yetinmesi, sonra da taklit ve paket bilgilere ihtiyaç duyması sadece fertten veya ferdin bazı hatalarından mı kaynaklanmaktadır? Sosyo-költürel kurumların, költürün, siyasi iradenin, devletin bireye bakış politikalarının, sağlam verilere dayanmayan yanlış ve eksik planlamaların hiç etkisi yok mudur? İşte bu noktada, total olarak toplumun bireye karşı görevlerini yerine getirip getirmeme konusu son sedece bağlayıcı bir temel sebep görüntüsü vermektedir.

Ançak biz, konunun bu yönüne çalışmamızın ikinci bölümünde dokunacağız. Gerek ferdin kendi hataları ve gerekse sosyo-kültürel yapının eksiklikleri neticesinde ortaya çıkan Halo eğiliminin bütün bu açıklamalardan sonraki genel neticesine bir bakalım.

Eğilim ve idrak insanın fikir ve düşünce, tutum ve davranışlarını esastan kontrol eden iki temel şahsiyet ögesidir. İnsanların bunları reddetme veya yerine başka şeyler ikame etme gibi bir güç ve kuvvete sahip olamasalar bile, bunlardan doğacak menfi neticeleri engelleme- hiç olmazsa bir kısmını-, önleme kabiliyetine sahiptirler. İnsanlar için esas problem, bunların birer gerçek olgu olması ve insanları kuşatması değildir; aksine bu elemanların doğru ve etkili biçimde kullanılmasıdır.

İnsanın istek ve hedeflerine ulaşabilmesinin en emin ve doğru yolu yeteneklerini geliştirmek ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel yapının sağladığı imkanlardan istifade etmektir. Yetenekleri geliştirmek ve kültürün imkanlarından faydalanmak kendiliğinden olan şeyler değildir; bunlara ulaşmak büyük gayret ve sabır ister, bu emeğin gösterilmesi gerekir. Burada bu emekle beraber görülmesi gereken önemli bir husus daha vardır; bu da, ihtiyaç ve hedeflere ulaşmanın bazı temel şartlara bağlı olmasıdır. Örneğin, ferdi kabiliyetlerini geliştirmek isteyen fertlerin bu isteklerine yanıt verecek bir sosyo-kültürel yapının bulunması gerekir. Eğer bu ortam, üyelerinin isteklerini karşılayacak koşullara, şu veya bu sebeple, hazır değilse ferdi gelişimler o nisbette az olacaktır. Ülkemizde bu durum, bir dış gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Yeterlilik şartının artması nisbetinde ferdi ve dolayısıyla grubun gelişmesi sağlanabilecektir. Bunun aksi durumu da söz konusu olabilir. Sosyo-kültürel yapı ferdin ihtiyaç duyduğu bütün mobilite kanallarıyla açık ve yeterli olmasına rağmen, ferdi gayretin bulunmaması, aynı olumsuzlukları doğurabilir. Bu sorun, karakteri itibariyle, daha çok gelişmiş toplumlara ait bir durumdur.

Başka bir veride uygulamadan doğan eksikliklerdir. Örneğin siyasi ve konjktürel şartlar sebebiyle idari organizasyonlardaki istihdam konusunda suistimallerin yapılması; başka bir ifadeyle, "statti"yü gayret ve çabasıyla kazanmış kişilerin devre dışı bırakılıp yeterli ve ehliyetli olmayan kimselere "statü" kazandırma, statü sağlama olgusu gibi. Bu da Halo eğilimini destekleyen önemli bir husustur; çünkü yapacağı işi bilmeyen insan başkasına sormak zorundadır.

Şimdiye kadar ifade etmeye çalıştığımız veya ifade edebileceğimiz veriler bize, toplumdaki fertleri iki büyük gruba ayırma olanağı vermektedir Birinci grup, zeka ve kabiliyetleri sayesinde realiteyi ve içinde bulunduğu kültürü massederek istek ve hedeflerini, mümkün olduğu ölçüde, bu doğrulara

uydurabilenlerdir. Bu grubun içinde dahi'ler hariç, hakiki manada fikir, iş, din, ahlak ve düşünce adamlarıyla, tanınmamış, fakat bir çok yeteneklerini kendi kişiliğinde realize etmiş, ya da etmeye gayret eden her grup ve sınıftaki iyi insan ve iyi vatandaşlar bulunur³⁴.

İkinci grupta ise, statüleri ve imkanları ne olursa olsun, bir çok sebeplerle birinci gruba girememiş, şu veya bu faktörden dolayı Halo eğilimine yatkın olan fertlerden meydana gelmiştir.

Çalışmamızın birinci kısmını tamamlarken şahsi düşüncelerimizi de kısaca betimleyelim.

Esasen sosyal psikolojide, gruptaki ferdin davranış dinamikleri incelenirken keşfedilen ve davranışları motive eğilimlerden birisi olan Halo eğilimi, vasıtasız olarak ferdi, vasıtalı olarak ta toplumu bazen olumsuz biçimde etkilemektedir (Örneğin İngiltere'de çıkan bir hayvan hastalığı "deli dana" nın toplumumuza yansıtılma biçimini ve olumsuz etkilerini hepimiz gördük). Zaman zaman kendimizde de gözlemleyebileceğimiz bu olumsuz eğilimi, karşılaştırmalı sosyoloji çerçevesinde, bazı sosyal olguları kavrama ve çözümlemede bir araştırma tekniği olarak kullanabileceğimiz fikrine ulaştık. Örneğin insanın davranış ve zihniyetlerinin araştırılmasında, propagandanın etki ve yansımalarını yoklama konusunda, kültür değişmelerindeki bazı sorunların çözümlenmesinde, bir toplumun tarihi bir kesitinde, kültürün ve siyasi iradenin bireyler ve gruplar üzerinde yaptığı (etki-tepki ilişkisi içinde) tesirlerin incelenmesinde kullanılabilir. Biz de, çalışmamızın ikinci bölümünde toplumumuzun tarihi bir kesitinde, siyasi irade de ve aydınlarımızda yoklamaya çalışacağız. Bu teknik, çerçevesi çok iyi çizilmek şartıyla yalnız kullanılabilir gibi, diğer metotlarla da kullanılabilir, düşüncesindeyiz.

II- Osmanlı Devleti Gerileme Dönemine Umumi Bir Bakış

Çalışmamızın bu bölümünde, sosyal tarihimizin önemli bir kesitini oluşturan, gerileme döneminin devlet adamları ve aydınları arasında görülen davranış ve düşünce biçimlerini ve onların neticelerini irdelemeye gayret edeceğiz.

Gerilemeyi yürüten, belli bir hızla hareket eden bir insanın veya bir aracın yavaşlaması veya durması; ya da bir çok yönüyle serpilme ve gelişme durumunda bulunan bir kültürün gelişme dinamiklerinde bazı sorunların ortaya

³⁴ Bu ve buna benzer konularda geniş bilgi için bkn: Foerster, F.W., İyi İnsan İyi Vatandaş, çev: M.Hekimoğlu, 4.baskı, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1960; Foerster, F.W., İyi İnsan İyi Politikacı, çev: İsmail Hüsrev Tökin, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1960; Smiles, Samuel, Karakter, çev: M.Ertem, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1975; Smiles, Samuel, Vazife, çev: M.Ertem, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1969.

çıkması sebebiyle yavaşlaması veya menfi yöne doğru değişmesi şeklinde algılayabiliriz. Bu durumdan doğru neticeler çıkarmak, ancak, yavaşlamanın ya da durmanın sebeplerini anlamakla mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin gerileme veya duraklama dönemini kültürel manada iyi anlamak için yükselme dönemine bir göz atmak gerekir. Zira değişmeyi gösterebilmek buna bağlıdır. Osmanlı devleti kuruluş ve genel felsefesi itibarıyla Türk devlet geleneğine uygun kurulmuş bir Türk devletidir. Bu devlet, Türk kuvve (potansiyel yetenek ve beceri) sinin İslam değerleriyle işlenmesinden meydana gelmiş, insan yaratılışına uygun olan ideal kültür sistemi sosyo-kültürel yapıda fonksiyonel ve mana etrafında bütünleşmeyi bütünleşmeyi sağladığı gibi dünya ve ahiret, ilim-din, fert-cemiyet, dış-iç dünya, hukuk-adalet ve kısaca madde-mana arasında bütünlüğünde sağlamıştır³⁵. Ziraatte, sanayide, ilim ve fende, vakıf müesseselerinde, askerlikte, mali konularda, gelir dağılımında, devlet- halk ilişkilerinde, tabakalar arası sosyal mesafede, sosyal mobilitenin bütün kanallarında ve daha buna benzer bir çok konularda, mümkün olduğu nisbette, bütünleşmenin var olduğunu inceleyerek var olduğunu görmek mümkündür. Ancak bütün bu müsbet ve somut olgulara rağmen bu devletin menfi sayılabilecek olgularıda mevcuttur.

Bunlardan birincisi, devletin idare biçimi mutlakiyetti; yani "siyasi müessesesi demokrasi karakterine sahip değildi ve diktatörlüğe geçişi kolaylaştıracak mahiyette potansiyel kuvvetleri ve şartları kendi bünyesi içinde muhafaza etmekte bulunuyordu"³⁶.

İkincisi siyasi idaresi gereği kuvvetler ayrılığına dayanmıyordu; yani "devlet idaresi ile birlikte yürütme, kanun yapma ve kaza kuvvetlerini temsil eden fertler tek bir heyet içinde ve padişahın mutlak otoritesi altında bir araya gelmiş bulunuyorlardı"³⁷. İşte Osmanlı devleti yükselme döneminde böyle bir görünüm arz ediyordu. Yukarıda menfi anlamda arzettiğimiz kurumlar, hiç suistimale uğramadan doğru bir şekilde fonksiyonlarını yerine getirmişlerdir. O dönemde bu kurumların bozulmamasının sebebi, sosyo-kültürel yapının diğer fonksiyonlarında gizlidir.

Osmanlı'ların gerileme dönemine ait yazılmış olan tarihi ve siyasi etütler, gerilemede ekseriya dış faktörlerin daha etkili olduğu görüşünü genel bir kanaat gibi ileri sürerler. Halbuki böyle bir görüş gerçeği tam olarak yansıtmaz; çünkü bu, toplumda var olan ve değişmeyi etkileyen iç dinamikleri göz ardı etmek, en

³⁵ Bu konuda bkn: Kurtkan Bilgiseven, Amiran, İktisat Sosyolojisi Açısından Eğitim Yolu ile Kalkınmanın Esasları, 3.baskı, İstanbul, Divan Yay., 1982, s.158 vd.

³⁶ Bkn: Kurtkan Bilgiseven, Amiran, Maliye Sosyolojisi, Filiz Kitabevi, 1984, s.179.

³⁷ Bkn: Kurtkan Bilgiseven, Amiran, a.g.e., s.180.

azından, konuyu tek boyutla ele almak anlamına gelir ki bu, ilmi bir bakış olmaz. Bir kültür sistemi içinde bulunan ve tayin edici fonksiyonlardan birinin veya birkaçının görevlerini yeterince yerine getiremez şekle girmesiyle değişme başlamaktadır. Böylece iç mantığın bozulması, uzvi (yapısal) bir bozulmayı meydana getirince dış tesirlerin etkisi daha fazla görülmekte ve daha etkili olduğu sanılmaktadır. Sosyo-kültürel yapıdaki bir bozulma giderek ferdi kognisyonları da etkisi altına almaktadır. Yani, ideal kültürün fertler üzerinde meydana getirdiği iç-dış dünya uyumu ve ferdi kognitif sahadaki denge ve birlik şuru, kültür sisteminin bozulmasıyla ferdi kognitif sahadaki menfi yönde etkilenmesine sebep olmuştur. Bu durumu genel hatlarıyla tesbit edebilmek için önemli bazı temel fonksiyonlara göz atmak gerekir.

a) Devlet Mekanizmasının Bozulması

Osmanlı Devleti yükselme döneminde mutlakiyet idaresine sahip olmasına rağmen, hususiyetçi toplum yapısının özelliklerini realize etmiş, mobilite (yatay ve dikey) nin bütün kanallarını açık tutmuş³⁸ bir toplumdur. Bu durum, devletin mükemmel çalışmasına hizmet ettiği gibi devletin önemli kademelerine hak ederek geçmelerine, kendi öz bilgi ve yetenekleriyle kazandıkları statülerini korumaya ve bunu uzun müddet devam ettirmelerine de hizmet ediyordu³⁹. Bunlar, içinde buldukları kültürü masetmiş ve işgal ettikleri statüyü gerçekten hak etmiş bağımsız fikirli insanlardı⁴⁰. Özellikle Osmanlı'larda bu tipin çarpıcı örneklerini görmek olağan bir olgudur. Türk devlet geleneğinde, dolayısıyla Osmanlı'larda, devlet adamları, ülke ve halkın gerçeklerini, padişaha hiç çekinmeksizin söyleyebiliyorlardı⁴¹. Öyle ki, "padişahın bazen bu fikirlerden hoşlanmadığı, onları (devlet adamlarını) cellatla ölüme gönderdiği de bilinir. Bütün bunlara rağmen kapıda cellat beklediği halde, kendi bağımsız fikirlerini padişahın yüzüne söylediği dönemler, Osmanlı'ların her bakımdan zirvede oldukları dönemlerdir. Bu dönemin devlet adamı, vezirler ve sadrazamlar için esas, ülkenin ve insanların gerçekleridir. Padişahın hoşuna gidip gitmemesi o kadar mühim değildi. Çünkü mühim olan devletin ve halkın selameti idi"⁴². Yine bu dönemde devlet adamları kendi menfaatlerini (istek ve hedeflerini) toplumun menfaatleriyle, aldıkları kültürün

³⁸ Bu konuda bkn: Papoulia, A., "Die soziale Mobilität im osmanischen Reich", VII. Tarih Kongresi, 2.cild, 1973, s.659-665.

³⁹ Bu konuda bkn: Koloğlu, Orhan, Balkanlar, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yay., 1993, s.65-66; Taneri, Aydın Türk Devlet Geleneği, Dün ve Bugün, Ankara, AÜDTCF.Yay., 1975, s.116.

⁴⁰ Bu konuda bkn: Taneri, Aydın, a.g.e., s.113 vd.

⁴¹ Bu konuda bkn. Parmaksızoğlu, İsmet, Türklere Devlet Anlayışı, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982, s.62.

⁴² Bkn: Baykara, Tuncer, "Son Yüzyıllarda Canlanan Bir Hastalık: Fikirsizlik", Türk Kültürü Araştırmaları, C.22/I-2, TKAE, Yay., 1984, s.78-89.

gereği olarak dengede tutmuşlar, toplumun menfatine uygun olmayan davranışlardan kaçınarak altüst bir karakter yapısı sergilemişlerdir.

Ancak, bu anlayış 18.yy'ın başlarından itibaren tedrici olarak bozulmaya başlamıştır. Belli bir tarih vermek mümkün olmamakla beraber, 1699 Karlofça antlaşması, genel bir kanaat olarak, bu değişimin başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Bu tarihe kadar Batı karşısında devamlı genişleme durumunda olan devlet, bu antlaşma ile ilk defa "toprak kaybetme" gibi bir olguyla karşılaşmış ve Batı'ya karşı psikolojik üstünlüğü zedelenmiştir. Daha sonra bu bozulma zincirleme olarak⁴³ gittikçe hızlanmış, III. Selim zamanında (1789-1807) bütün açıklığıyla görülmüştür.

Bu değişimle bağımsız, hür düşünceli, kendinden ve yeteneklerinden emin olan devlet adamı yerine; hür ve bağımsız düşüncesi olmayan, efendisinin ve amirinin fikirlerini sezip ona uygun şeyler söyleyen, fikir üretme yerine dümen suyunda gitmeyi menfaatlerine daha uygun gören, herhangi bir önemli görev aldığı zaman, bunun üzerinde düşünmek yerine çeşitli çevrelerden, yani yabancı elçiliklerden veya içerdeki güç merkezlerinden hazır bilgileri alarak, kendine ait bilgileriymiş gibi, işlerini bu bilgilerle yürütmeye çalışan bir devlet adamı prototipi, Max Weber'in deyimiyle bir "idealtyp"⁴⁴ ortaya çıkmıştır⁴⁵.

Her-ne-kadar-bu-duraklamaya-çare-bulmaya-çalışan-bazı-gerçek-devlet-adamları işbaşına gelmiş ve bazı projeler üretmişlerse de, sosyo-kültürel yapıdaki bozulma bu faydalı ve lüzumlu çalışmaları neticesiz bırakmıştır. Yukarıda prototipi çizilen devlet adamı, Osmanlı'yı yıkılışına kadar idare etmiş, zaman zaman içinden çıkan gerçek devlet adamlarını çeşitli oyunlarla devre dışı bırakarak veya onları bozuk düzeni içinde sindirerek verimsiz hale getirmiştir.

b) Askeri Düzenin Bozulması

Bu konuda ilk somut örneklerin 1699 Karlofça antlaşmasıyla idrak edildiği görülmektedir. Bu durumu saygıdeğer tarihçimiz İsmail Hakkı Uzunçarşılı şöyle betimlemektedir: "Onaltı sene sürmüş olan bu dört cephe savaşı, ihmal edilmiş olan Osmanlı askeri teşkilatının bozukluğunu gösterdiği gibi yeni sistemle muharebe eden karşı tarafında mütemadi (devamlı) muvaffakiyetine (başarısına) sebep olmuş ve Osmanlı kuvvetlerinin seri bir

⁴³ Bu konuda bkn: Taneri, Aydın, Türk Devlet Gelneği-Dün ve Bugün-Ankara, AÜDTCF. Yay., 1975, s.116 vd; Akçura Yusuf Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, Ankara, TTK.Yay., 1985, s.6 vd; Parmaksızoğlu, İsmet, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982, s.117 vd; Lewis, Bernard, Modern Türkiyenin Doğuşu, çev: M.Kıratlı, 2.baskı, Ankara, TTK. Basımevi, 1983, s.46 vd; Koloğlu, Orhan, Balkanlar, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBYV) Yay., 1993, s.67 vd.

⁴⁴ Bu konuda bkn: Freyer, Hans, İctimai Nazariyeler Tarihi, çev: Tahir. Çağatay, 3.baskı, Ankara, AÜDTCF.Yay., 1977, s.180.

⁴⁵ Bu konuda bkn: Baykara, Tuncer, a.g.m., s.78-79.

şekilde hazırlanması icap ettiğini ihtar etmiştir"⁴⁶. Dış faktörleri bu şekilde tesbit eden tarihçimiz, bunun iç yansımaları da şu ifadelerle özetliyor." Karlofça barışı onaltı sene sürmüş olan büyük harbi sona erdirmiş, fakat Osmanlı devleti harptan hem maddi ve hem de manevi pek büyük bir kayıp ile çıkmıştı. Elden giden bütün kıta ve ülkelerden başka, memleket idaresi, askeri, mali, iktisadi, adli ve içtimai bakımdan bitkin bir hale gelmiş, nizam bozulmuş, asayiş kalmamıştı. Gerek harp sebebiyle artan vergi ve angaryalar yüzünden ve gerekse yer yer şekavet (eşkiyalık, haydutluk) ve soygunculardan usanan köylülerden bir kısmı yerlerini terk ile şehir ve kasabalara sığınmış, ve bir kısmı da eşkiyalığa başlamışlardı"⁴⁷.

Bu süreç içinde bazı fonksiyonlar ya bozuluyor ya da başka başka fonksiyonların görevini yapıyorlardı. Örneğin, Osmanlı düzeninin önemli niteliği olan asker-reaya (halk) ayrılığı⁴⁸ prensibi fonksiyonunu değiştirmişti. Bu durumu Koçi Bey: "Birisi dahi bu ki, reaya ata binüp, kılıç kuşanmaya alışır, o lezzet dimağında yerleşüp, tekrar raiyyet olamaz. Askerliğe de yaramaz. Sonradan eşkiya guruhuna katılıp, pek çok fitne ve fesada sebep olur. Anadolu vilayetinde evvelce çıkan celali eşkiyasının çoğu bu çeşitlerdi"⁴⁹ şeklinde tanımlamaktadır.

18.yy.da reyanın askerliğe, yeniçerinin eşkiyalığa soyunması, bazı kimselerin borçlarını ödememek için askerlerle akraba olduklarını ya da yeniçerilik iddiasıyla bir takım zorba ve derebeylerle işbirliği içine girmeleri⁵⁰ toplumun portresini gösteriyordu.

Başlangıçtan 18.yy'ın ortalarına kadar yapılan ıslahat çalışmaları, yükselme döneminin ihtişamına, adalet ve devlet anlayışına dönme, yani işlevsizleşen kurumları fonksiyonel hale getirme çabaları idi (Lale devri'nde yapılabildiği değiştirme veya düzeltme çalışmaları bu isteğin bir tezahürü olarak görülebilir); ancak netice alınamadı. 3.Selim'le bu çabaların doğrultusu değişti. Artık Batı'nın üstünlüğü kabul ediliyordu⁵¹. 3.Selim'le başlayan Batı'ya yönelik

⁴⁶ Bkn: Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, C.III/1,3.baskı, Ankara, TTK.Yay., Dünya Tarihi Serisi, 1985, s.585 vd.

⁴⁷ Bkn: Uzunçarşılı, Y.Hakkı, Osmanlı Tarihi, C.IV/1,3 baskı Ankara, TTK.Yay., Dünya Tarihi Serisi, 1982, s.1.

⁴⁸ Bu konuda bkn: İnalçık, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, TKAE. Yay., 1976, s.985.

⁴⁹ Bkn: Koçi Bey Risalesi, sad: Zahuri Danışman, 1000/115 Temel Eser Serisi, Ankara, 1985, s.35.

⁵⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkn: Özkaya, Yücel, 18.Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, 1000/106Temel Eser Serisi, 1985, s.37 vd; Özkaya, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara, AÜDTCF Yay., 1977, s.53 vd; Mumcu, Ahmet, Divan-y Hümayun, Ankara, AÜ.Hukuk Fak.Yay., 1976, s.29 vd; Musatfa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, sad: Neşet Çagatay, C.III-IV, Ankara, TTK.Yay., 2.baskı, 1987, s.294 vd.

⁵¹ Bu konuda bkn: Yücel, Yaşar, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitab-ı Müstetab, Ankara,

hareketleri⁵² çeşitli aşamalar geçirerek devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

c) Din'de Bozulma

Osmanlı devleti için kuruluş ve yükseliş döneminde din, devletin iki temel dinamiğinden biri idi. Bu konuda yapılacak yüzeysel bir araştırma bile, bize, bunu gösterebilir⁵³. Ancak bu kurumda diğer kurumlar gibi menfi değişmelere uğradı. Bunun pek çok sebeplerini bulmak ve göstermek zor olmasa gerekir. Fakat bu sebeplerden iki tanesi diğer sebepleri de içermeleri açısından önemlidir. Bunlardan birincisi, medreselerin hem idari hem de kalite ve kapasite bakımından bozulmasıdır⁵⁴. Medreselerde dini ilimlerle beraber tahsil edilen akli (müsbet) ilimlerin terkedilmesi, medreselilerle tasavvuf mensuplarının birbirlerine karşı menfi davranışları⁵⁵ talebelerin profesörlüğe yükseltilmesi ve hatta padişah hocası olarak tayin edilmeleri gibi⁵⁶. Bunun yanında; "ilmiye mesleğinin imtiyazlarından istifade etmek emelinde olan fakat soygunculuk ve hatta eşkiyalığa başlayan binlerce Anadolu delikanlısı softa adı altında medreselerin çatısı altında toplanmıştı"⁵⁷.

İkinci önemli husus dinde tasfiye (püritanizm) hareketinin başlamasıdır. Bu hareket Osmanlı'da 17.yy.da, IV.Murat devrinin (1623-1640) başlarından IV.Mehmet'in (1648-1687) saltanatı döneminin sekizinci yılına kadar sürmüştür. Bu harekete, İstanbul'da Kadızade Mehmed Efendi adında bir vaizin önyak olması sebebiyle Kadızadeliler Hareketi denilmektedir⁵⁸. Hareket görünüşte, guya bozulmuş din müessesesini yeniden fonksiyonuna kavuşturma gibi görünüyorsa da tarihi kaynaklar bunun böyle olmadığını göstermektedir⁵⁹.

TTK.Yay., 1988, s.XVI.

⁵² 3.Selim dönemi icratları hakkında bkn: Karal, E.Ziya, Osmanlı Tarihi, C.V.4.baskı, Ankara, TTK.Yay., 1983, s.13vd; Soysal, Y., Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802), 2.baskı, Ankara, TTK.Yay., 1987, s.104 vd.

⁵³ Bu konuda geniş bilgi için bkn: Bilge, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul, İÜ.Edb.Fak.Yay., 1984, s.5vd; Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, 2.baskı, Ankara, TTK.Yay., 1984, s.5vd.

⁵⁴ Bu konuda bkn: Uzunçarşılı, İ.H., a.g.e., s.67 vd.

⁵⁵ Bu konuda bkn: Ocak, Ahmet Yaşar, "17.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Din'de Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış; Kadızadeliler Hareketi", Türk Kültürü Araştırmaları, C.27-29/1-2 Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yay., 1983, s.212 vd.

⁵⁶ Bu konuda bkn: Uzunçarşılı, İ.H., Osmanlı Tarihi, C.III/1, 3.baskı, Ankara, TTK.Yay., 1983, s.225, 241; Ayrıca bkn: Rasim, Ahmed, Osmanlı Tarihi, C.II, İstanbul, Şems Matb., 1908-1910, s.621 vd.

⁵⁷ Bkn: İnalçık, Halî, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, TKAE.Yay., 1976, s.985.

⁵⁸ Bu konuda bkn: Ocak, A.Y., a.g.m., s.208.

⁵⁹ Bu konuda bkn: Rasim, Ahmed, Osmanlı Tarihi, C.II. "Faide-171; Fakiler2, s.692 vd; Ocak, A.Y., a.g.m., s.208.

ç) Toprak Düzeninin Bozulması

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde, hatta kuruluş döneminde de katabiliriz⁶⁰, en iyi çalışan kurumlardan biri de toprak düzeni idi. Bilindiği gibi Osmanlı toprakları üç esas parçaya ayrılıyordu. Bunlar; a) Miri topraklar (devlet toprakları)⁶¹, b) Vakıf topraklar⁶², c) mülk topraklar (özel mülkler). Miri topraklar verimlerine göre küçük işletmeler halinde Has, Timar ve Zeamet isimleriyle sipahilere verilmekte ve bunun karşılığı olarak ta toprakların boş kalmadan işletilmesi, savaş zamanlarında harcına göre asker toplanması, devletin bütçesinden para almadan geçimini temin etmesi isteniyordu⁶³. Böyle bir toprak rejimi, toplumda mümkün olduğu nisbette adil gelir dağılımını sağladığı gibi, sosyo-kültürel yapının gelişmesine de katkıda bulunuyordu.

Ancak bu toprak düzeni 17.yy. içinde bozulmaya başladı⁶⁴. O dönemde yazılmış olan Koçi Bey Risalesi'nde: " 992 (M.1584) tarihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar, kılıç-ehli elinde ve ocakzadelerde olup, yabancı ve kötü asıllı kişiler girmemiş idi. Büyüklerin ve Ayanın sepetine girmemişti. İlk defa bozulması bu yüzden olmuştur ki"⁶⁵ diye başlayan açıklamalarında dirliklerin – daha önceki ifade ettiğimiz unsurlarda olduğu gibi- layık olmayanlara dağıtılmasıyla başlamıştır. Daha sonra boşalan timar ve zeametler kanunlara aykırı bir biçimde dağıtılmaya başlandı.

Toparlayacak olursak, bu dört esas tayin edici unsurun şu veya bu oranda menfi biçimde değişmesi, alt kültür sistemlerine de tesir ederek ideal kültür sistemini, maddi kültür sistemine doğru yönlendirmiştir. Ancak bu bozulma, sadece bu temel fonksiyonların değişmesiyle olmamış, aynı zamanda dış faktörler de bu bozulmayı hızlandırmıştır. Örneğin, dış ticaret yollarının Akdeniz den Adriyatik kıyılarına kayması, dış ticaretin bir takım fonksiyonlarının sekteye uğramasına sebep olmuş; dış ticaret gelirlerinin azalması yanında gelir dağılımında da azalma ve bozulma meydana gelmiştir.

Aynı şekilde, Rönesans hareketinin Batı'daki müsbet ilimlere katkısı dolayısıyla ortaya çıkan Batı üstünlüğü, daha sonraları kapitülasyonların yerli

⁶⁰ Bu konuda bkn: Barkan, Ömer Lütti, Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul, Gözlem Yay., 1980, s.281-290; Barkan, Ö.L., "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, C.II, Ankara, Vakıflar Umum Müd. Yay., 1942, s.279 vd.

⁶¹ Bu konuda geniş bilgi için bkn: Cin, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Ankara, Yenigün Matb., 1978, s.1 vd.

⁶² Bu konuda bkn: Köprülü, M.Fuad, İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul, Ötügen Yya., 1985.s. 354 vd; Tuzaş, Talip, Kültür Hayatımız İçerisinde Vakıf Müesseselerimiz üzerine Bir deneme, İstanbul, 1985, s.101 vd. (Basılmamış Mastır Tezi)

⁶³ Bu konuda bkn: İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu, toplum ve Ekonomi, İstanbul, Eren Yya., 1993, s.67-115, Cin, Halil, a.g.e., s.100 vd.

⁶⁴ Bu konuda bkn: Köprülü, M.Fuad, a.g.e., s.388 vd; Cin, Halil, a.g.e., s.107 vd.

⁶⁵ Koçi Bey Risalesi, sad: Z.Danışman, Ankara, 1000/115, Temel Eser Serisi. 1985, s.57.

sanayii tahripleri⁶⁶, zamanlamayı çok iyi bir şekilde organize ederek Osmanlı devleti üzerinde ekonomik ve siyasi baskılar yapmaları⁶⁷, Osmanlı tebaasında olan Hristiyan cemaatleri kendi siyasi, ekonomik, politik ve daha pek çok hususlarda kullanmaları dış faktörlerden sadece birkaçıdır.

Bü konuda daha pek çok şeyler söylenebilir. Ancak bizim burada yapmak istediğimiz şey; sosyal yapıdaki sosyal değişmeleri incelemek değil, sosyal yapıdaki değişmenin subjektif kognitif sahadaki yapabileceği değişikliklere ışık tutmaya çalışmaktır.

A – Sosyo-Kültürel Yapının Ferdi Kognitif Sahadaki Tesirleri

Doğal olarak her kültür çevresi kendine uygun şahsiyetler yetiştirir. Ortaçağ Batı toplumlarının şahsiyet yapısı ile Endüstri çağının şahsiyet yapısı bir olmadığı gibi, aynı cemiyetin bir asır önceki şahsiyetiyle bir asır sonraki şahsiyeti aynı değildir. Sosyal yapılar, içinde barındırdıkları fertleri az-çok kendi dairesi içinde karakterize ederler. Bu sosyal gerçek noktadan konumuza baktığımızda Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemindeki şahsiyet yapısıyla, gerileme dönemindeki şahsiyet yapısının ayrı olduğu, ancak her ikisinin de sosyal yapı ile uyum sağladığını görüyoruz. Tesbit edebildiğimiz noktalar şunlardır.

- Tevhid inancının ferdi kognisyonlarda meydana getirdiği iç bütünlük (kognitif sahadaki mükemmel uyumluluk), inancın bozulmasıyla dengesini kaybetmiştir.
- Toplum, ideal kültür çizgisinden bedeni ve hissi değerlerin tatminine önem veren maddi kültür çizgisine kaymakla ferdi kognisyonları da etkilemiş, yükselme devrinde adalet, dirlik (refah) ve hürriyet dağıtan devlet adamları, gerileme döneminde, devletin siyasi yapısında uygun (yani mutlakiyet) luğundan istifade ederek mal ve mülk toplamaya, her fırsatı değerlendirmeye, kendisini ve çevresini maddi açıdan teminat altına almaya yönelmiştir. Bu diğer gam (önce başkasını düşünme) ıktan hodgam (önce kendini düşünme) lığa yöneliş sadece devlet adamlarında değil, toplumsal yapının küçük elemanlarına kadar yayılma imkanı sağlamıştır. Daha sonra ifade edeceğimiz gibi, halkı adaletsiz mekanizmaya karşı korumak için ilan edilen Meşrutiyet bile bu zinciri kıramamıştır.

⁶⁶ Bu konuda bkn: Nebioğlu, Osman, Bir İmparatorluğun Çöküti ve Kapitülasyonlar, Ankara, Türkiye İş Bank.Yay., 1988, s.34 vd.

⁶⁷ Bu konuda bkn: Karamursal, Ziya, Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, TTK.Yay., 2.baskı, 1989, s.muhtelif sayfalar.

Bu dönemde bazı dini davranışlar bir siyasi ve sosyal alet olarak kullanılmış; bazı dini çevreler, menfaatlerinin azalacağını anladıkları zaman, buna dini bir görüntü vererek büyük bir tepki gösteriyorlardı; matbaanın ülkeye geç girmesi bunun bir örneğidir⁶⁸

Ferdi istek ve hedeflerin karakterize olmasından ferdi tecrübenin önemi bilinen bir gerçektir. Bu itibarla, yükselme devrinin aksine olarak, devletin önemli bir makamına gelmenin kalite, kabiliyet ve bilgiden fazla paraya, dalkavukluğa veya kuvvetli fakat adaletsiz olanın arzularına boyun eğmeye dayandığını tecrübe ile idrak eden fert, yaratılışının tabii eğilimine uyararak ve kolay yolu seçerek, kendisinde var olan, fakat sosyal olmayan kabiliyetlerini kullanarak hedefine varmaya çalışmıştır.

Koçi Bey'in veciz bir biçimde ifade ettiği gibi, hayatlarını ve hedeflerini güçlü, fakat adaletsiz zorbalara teslim etmiş bu tip insanlar ve gruplar, bu genel eğilimin dışına çıkan, zor olanı deneyen, genel menfaati önde tutmaya çalışan bağımsız fikirli insanlarla karşılaştıkları zaman padişah'a: "yüce saltanata suikasti vardır"⁶⁹ diye gammazlayarak onu kendi saflarına çekmeye çalışmışlar, bunu yapamadıkları zamanda, çeşitli entrikalarla, görevden azlettirmişlerdir.

Akli ilimlerin ilim yuvalarından uzaklaştırılması ferdi kognisyonları karıştırmıştır; bunda, bazı ilmi çevrelerinin rolü büyük olmuştur⁷⁰.

İdrak mekanizmasını incelerken, dışarıdan gelen etkilerin hepsine tepki göstermediğini, bunlardan bazılarının bazı unsurlara bağlı olarak seçilip onlara tepki verdiğini biliyoruz. Bu seçim olayında hakim unsur, istek ve hedeflerdir. Biraz karmaşık bir yapıya, biraz da ferdin özelliklerine bağlı olmasına rağmen istekler ve hedefler, öz itibarıyla sosyal kökenlidirler ve çoğu zaman genel sosyal eğilimlerin dışına çıkmazlar⁷¹. Bu gerçeği zaman içinde tesbit eden Koçi Bey, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız menfaat gruplarının teşekkülünden sonra gelen vezirlerin durumunu anlatırken: "Onlardan sonra gelen vezirler, mecburen iç halkına (Enderun) uyup, havalarına

⁶⁸ Bu konuda bkn: Kurtkan Bilgiseven, Amiran, İktisad Sosyolojisi Açısından Eğitim Yolu İle Kalkınmanın Esasları, 3.baskı, İstanbul, Divan Yay., 1982, s.189.

⁶⁹ Bkn: Koçi Bey Risalesi, s.48-49.

⁷⁰ Bu konuda bkn: Kurtkan Bilgiseven, Amiran, a.g.e., s.189.

⁷¹ Bu konuda bkn: Krech, D.v.d. Sosyal Psikoloji, s.92vd.

göre hareket edip, her ne isterlerse reddetmez oldular”⁷² demektedir.

Yine biliyoruz ki, kognitif sahanın oluşumu ve “ferdin tutumları kendisine verilen malumata göre şekil alır”⁷³. Bu itibarla gerileme döneminde akli ilimlerin rafa kaldırılması, dinin gerçek boyutlarının kavranamayışı ya da kendi menfaatine alet eden dini çevrelerin kontrolüne girmesi, belki bunlara bağlı olan grupları tatmin etmiş; ama dini gerçek anlamlarıyla öğrenmek isteyen insanlara engel olmuş ve onları dışarıdan gıda alamayan boş mideler gibi, sadece özel kavrayış ve kabiliyetleriyle başbaşa bırakmıştır. Katip Çelebi (1606-1651) Keşf'üz-Zunun adlı meşhur eserinde, mantık ilminin lüzum ve faydasına dair entresan görüşler ileri sürmüştür. “Bütün ilimlerin ölçüsü olduğu halde, bazı kimseler mantık ilmini... yasaklamışlardır. Oysa ki mantık ilminde, dinimize aykırı bir şey yoktur (Keşf'üz-Zunun, s.23)”⁷⁴.

Osmanlı'ların yükselme dönemindeki kültürel niteliklerini sayarken menfî unsur olarak gösterdiğimiz mutlakiyet idaresinin içinde kuvve olarak sakladığı imkanları kötüye kullanabilme fırsatından bu dönemde yeteri kadar istifade eden menfaat grupları teşeldkül etmiştir. Kuvvetler ayırımının bulunmaması da bu grupların rahat at oynatmasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı'ların yükselme döneminde milli birliği bir tarafa iterek dini ve siyasi birliğe ağırlık verdiğini biliyoruz. Bu tavır, gerileme döneminde çok yanlış neticeler vermiştir. Türklerin tebaasına karşı uyguladığı adaletli idare tarzı⁷⁵, bir çok dış güdümlü etnik grupların rahatça oluşmasına sebep olmuştur. Bu durumu Mantran, şöyle ifade etmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu'nun bu parçalanma ve ayrışma sürecinin kökeninde, Batılıların önce ekonomik, sonra da siyasi sızmaları yer almaktadır; azınlıklarla kurdukları sıkı ilişkiler ve Batılıların onlara arka çıkmaları, onları en avantajlı unsurlar haline getirmiştir”⁷⁶.

Buraya kadar yükselme döneminin sosyo-kültürel yapısı ile gerileme döneminin sosyo-kültürel yapısı arasındaki farkları ve değişimleri izah ederken,

⁷² Bkn: Koçi Bey Risalesi, s.48-49.

⁷³ Bkn: Krech, D. V.d., Cemiyet İçinde Fert, I.Kitap, s.308.

⁷⁴ Bkn: Keklik, Nihat, Felsefe Tekniği, İstanbul, Doğuş Yay., 1984, s.17.

⁷⁵ Bu konuda bkn: Burckhardt, Jacob, İtalya'da Rönesans Kültürü, çev: Bekir Sıtkı Baykal, C.1,2. Basını, Ankara, 1973, s.149 vd.

⁷⁶ Bkn: Mantran, R., “16. Ve 17. Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar” Tarih ve Toplum Dergisi, İstanbul, Nisan 1985, s.237.

kognitif sahadaki değişimleri de çok genel hatlarıyla hatırlamaya ve maddelemeye çalıştık. Bundan sonra da bir taraftan gerileme döneminin sosyo-kültürel yapısının devlet adamlarımız ve aydınlarımızın kognitif sahasındaki izdüşümünü kavramaya çalışırken, diğer taraftan o dönemde ortaya konan sosyal düşünceleri Halo eğilimi açısından ele almaya gayret edeceğiz.

B- Değişmenin Devlet Adamları Tarafından Değerlendirilmesi ve Halo Eğilimi

Kanuni Sultan Süleyman döneminde doruğa ulaşan Osmanlı devleti 16.yy'den sonra inişe geçmiş ve 17.asırda Köprülü'lerin idaresinde son bir kalkınma hamlesi yaptıktan sonra 1682 yılında başlayan savaşta Avusturya ve müttefiklerine yenilerek 1699'da Karlofça barış antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. Bu antlaşma ile Osmanlı devleti Macaristan ve Transilvanya'yı Avusturya'ya, Mora ve Dalmaçya'yı Venedik'e, 3 Temmuz 1700 tarihli İstanbul antlaşmasıyla da Azak kalesi Rusya'ya bırakılmıştı. Devletin ilk defa olarak düşmana toprak terkeddiği Müslüman halk arasında derin bir menfi tesir yaratmıştı. Askeri ve Maddi hayat sahalarında Hıristiyan Batı ülkelerinin İslam alemine nazaran üstünlük kazandığı idrak olundu. Bunun üzerine Osmanlı devlet adamları ve Aydınları devleti çöküntüden kurtarmak için çare arayışına girdiler⁷⁷. Bu arayışın ilk somut işaretini "ordunun ıslahı"⁷⁸ noktasında odaklandığını görüyoruz.

- Osmanlı Devleti'nde ilk defa değişme fikrinin aydınlardan değil, devlet adamlarından geldiği görülmektedir. Bir tarihçimizin tesbitine göre; "Türkiye'nin yenileşmesinde ilk şuurlu, fakat plansız hareketler bir safahat çağı olan Lale devrinde gerçekleşmiştir. 28. Mehmet Çelebi Efendi'nin 1720 yılı sonlarında elçilikle Fransa'ya gönderilmesi Osmanlı saray çevrelerinde Batı alemini yakından tanıma arzusunun bir belirtisiydi"⁷⁹.
- Kuvvetler ayırımına dayanmayan siyasi yapı, gerçek anlamda kendini koruyamadığı için, önceleri menfaat, daha sonra baskı haline gelen bazı güçler (ulema, asker, ayan ve eşraf vb.) bu yenileşme hareketlerine çeşitli sebeplerden dolayı karşı çıkmış ve ekseriya padişah'a rağmen isteklerini elde etmişlerdir. Bunu H.Z.Ülken: "Bütün yenileşme davranışları ordunun başarısızlığından üzüntü

⁷⁷ Bu konuda bkn: Kuran, E., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", Türk Dnütüsü El Kitabı, Ankara, TKAE., 1976, s.1003; Ülken, H.Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 2.baskı, İstanbul, Ülken Yay., 1979, s.18; Turhan, Mümtaz, Çarpışmanın Neresindeyiz?, 6.baskı, İstanbul, yağmur Yay., 1974, s.100vd.

⁷⁸ Bkn: Kuran, E., a.g.n., s.1005; Ülken, H.Z., a.g.e., s.19; Turhan, M., a.g.e., s.101.

⁷⁹ Bkn: Kuran, E., a.g.n., s.1003.

duyan ve yenilişin sebebini Batı'daki teknik üstünlükte gören devlet otoritesinden (padişah ve bir kısım vezirler) geliyordu. Tepkiler ise, derinlikten uzak olan bu görüşü bile benimsemeyen ve bütün yabancı tesirleri" gavur icadı" diye karşılayan fanatik görüşten geliyordu"⁸⁰.

Tanzimat, yukarıda ifade ettiğimiz askeri tedbirlere siyasi ve hukuki boyutlar ilave etmekle ortaya çıkmıştır. Fransız ihtilalinin kabul ettiği insan hakları Beyannameşi ışığında hazırlanan Tanzimat, devletin hukuki çehresinde pek bir değişiklik yapmamasına rağmen, azınlıkların işine yaramış, zaten var olan ayrıcalıkları küstahlığa dönecek kadar büyümüştür⁸¹.

Tanzimat'tan II.Meşrutiyet dönemine kadar batılılaşma, biraz daha bilinçli ve daha çok eğitime önem vererek devam etmiştir. Ancak burada bir mesele ortaya çıkmaktadır. Tanzimat'la gayrimüslim tebaaya verilen haklar ve Yapılan reformlar devlet adamlarının sandıkları gibi bir birliği değil de, aksine parçalanmayı hızlandırdığını görünce bu seferde başka bir Halo eğilimine yönelmişler, aydınlar tarafından geliştirilen Meşrutiyet fikrini boğmaya ve onun temsilcilerini cezalandırarak problemden kurtulacaklarına, durumu düzelteceklerine inanmaya başlamışlardır. Durum öyle bir hal almıştır ki devlet adamları, aydınları, "yeni kuşakları tedbirsizlik ve devleti tehlikeye düşürmekle itham ederken, aydınlar da devlet adamlarına müstebid gözüyle bakıyorlardı"⁸².

Bu konuda daha buna benzer bir çok tarihi –sosyal olguları göstermek mümkündür. Ancak uzatmanın yararı yoktur. Nihayet biz, burada, bu olguları saptamaktan çok, bu olguların temelinde yer aldığını gözlemlediğimiz başka bir olguyu, yani Halo eğilimini göstermek istiyoruz. Bunu yaparken, bugünkü bilgi birikimiyle o günkü olguları incelemek yerine, kavrayabildiğimiz ve yapabildiğimiz ölçüde geriye giderek kendi şartları içinde irdelemeye çalışacağız. Bunun için de yukarıdaki olguları gözden geçireceğiz.

Osmanlı'da değişme hareketleri ilk önce niçin devlet adamlarının kafasında doğmuştur? Ve niçin "ordu ıslahı" olarak somutlaşmıştır? Bu soruların yanıtları, bize göre, şöyle olabilir.

Osmanlı devleti kuruluşundan beri Batı ile çeşitli biçimlerde ilişki içinde olmuştur. Ancak bu ilişkilerin içinde savaşın özel bir yeri vardır. Çünkü savaşta

⁸⁰ Bkn: Ülken, H.Ziya, a.g.e., s.34.

⁸¹ Bu konuda bkn: ülken, H.Z., a.g.e., s.34.

⁸² Bkn: Ülken, H.Z. a.g.e., s.53.

tarafkların hem fizik, hem de beyin gücü karşı karşıya geldiği için doğruya yakın bir kıyaslama imkanı verir; savaşta başarılı olmak, top yekun bir üstünlük işaretidir. İşte bu kriter, Osmanlı toplumunda (devlet ve halk olarak) kapsadığı içerikten çok daha önemli bir sosyal kanun gibi algılanmıştır: Osmanlı Batı karşısında daima üstündür ve bu böyle devam edecektir. Osmanlı gibi bir devletin, o zamanın şartlarına göre, etrafında olan bitenleri öğrenmesi ve buna göre alternatifli düşünceler geliştirmesi gerektiği halde, bunu yapmamış; aksine sağlıklı bir düşüncenin ürünü olmaktan çok bir temenniye, eksik ve yanlış değerlendirmeye, kısaca Halo eğilimine dayanan yukarıdaki kanaatı toplum (devlet ve halk) olarak o kadar benimsemiştir ki, ilk darbeyi yediği Viyana bozgununda (1683) bunun farkına varamamış, bozgunu basit bir ihanet hareketi olarak değerlendirmeyi gittikçe daralan kognitif sahasının bir gereği saymıştır. Fakat Karlofça (1699), gerçeğin, Osmanlı toplumunun düşündüğü gibi olmadığını, özellikle devlet adamlarına, göstermiş ise de, daha sonraki değişme hareketlerine baktığımızda (özellikle Lale Devri) bunun, yani Karlofça'nın Osmanlı'yı rüyadan uyandırdığı fakat kendine getiremediğini görüyoruz. III.Selim'e kadar devam eden bu bocalama adı geçen sultanla beraber netlik kazanmış ve Batı'nın Osmanlı'dan üstün olduğu zımnen kabul edilmiştir. İşte değişmenin ilk defa devlet tarafından farkedilmesinin sosyo-psikolojik dinamiği budur.

Osmanlı, Batı gerçeğini, önceden ifade ettiğimiz gibi, ilk defa çok güvendiği, sarsılmaz sandığı sahada, savaş meydanında gördü. Böylece eksiğin orduda olduğuna hükmedildi. Bu hüküm; düşmanı yada muhatabı hakkında elde edilen bilgilerden çıkarılmış sağlıklı bir düşüncenin değil, gördüğü ve duyduğıyla yetinen veya kendisine söylenenleri düşünmeden kabul eden bir idrakin hükmüydü. İii.Selim ordu ve yapılacak ıslahatlar için yakm devlet ricalinden ve bazı yabancılardan⁸³ öneriler isterken gerçekten iyi niyetli idi; devletin yükselmesini ve gelişmesini istiyordu. Fakat bir büyük devleti yönetmek gibi zorlu ve komplike bir işin, sadece iyi niyetle değil, bilgiyle, ehliyetli devlet adamlarıyla, toplumdaki bozulan dengelerin düzeltilmesiyle olacağını ne kendisi biliyordu, ne de etrafına topladığı ehliyetsiz⁸⁴ devlet adamları. Böyle olunca, ordu başta olmak üzere bütün reformlarda uzvi (toplumsal) değişme ve topluma uyum şartları düşünülmeden mekanik değiştirme formüllerine daha çok ağırlık verilmiştir. Osmanlı devlet adamlarının orduyu Batı tarzında yeniden kurma veya organize etme gayretleri de bu sebeplerden dolayı neticeye ulaşmamıştır. Zira askerin eline batı tipi bir silah

⁸³ Bu konuda bkn: Sosyal, İsmail, Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802), 2.baskı, Ankara, TTK. Yay., 1987, s.104 vd.

⁸⁴ Bu konuda bkn: Mustafa Nuri Paşa, Metaviç ülk-Vukyat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, C.III-IV, çev: Çağatay, 2.baskı, TTK.Yay., 1987, s.180 vd.

vermek, kıyafet değiştirmek, dışarıdan subay getirmekle askerin başarılı olacağına inanılmıştır. Daha sonraki savaşlarda yenilginin devam etmesi bu anlayış veya idrakin yanlış olduğunu anlaşılmıştır. İşte bu tarihi- sosyal olgu, tipik bir Halo eğiliminin örneği olabilir.

Reform hareketleri böyle özden yoksun bir şekilde sürüp giderken, sosyo-kültürel yapı gittikçe dengesini kaybediyordu. İçeride ulema, asker (yeniçeri), ayan ve eşraf ve devlet erkanı karmaşık bir dengesizlik dengesi oluşturuyordu. Kuvvetler ayırımına dayanmayan siyasi yapıda güç merkezleri güçleri oranında siyasi mekanizmada söz sahibi oluyorlardı. Zaman zaman liyakatsiz devlet adamları- ki bu güçlerden birisinin temsilcisi idi bu güçlerin menfaatlerine hizmet eder hale geliyordu. Toplum içindeki ve güçler arasındaki bu kavgalar ciddi fikir münazaraları değildi; çünkü bu güçlerden hiç biri ne kendi toplumunun problemlerini çözmek için kavga veriyor, ne de kendi üstlerine gelen fizik ve bilgi gücü yüklü Batı hakkında fikir açıklıyordu⁸⁵. Herkes kazandığı veya kazanacağı menfaatleri kolluyor, bunun için her türlü oyuna ve suistimale başvurabiliyordu.

Batı hukuk ve devlet anlayışının Osmanlı toplumu tarafından resmen kabulü⁸⁶ olan Tanzimat (3 Kasım 1839); Osmanlı devlet adamları arasında, iki asırdan beri olduğu gibi, bir çok iyi şeylerin habercisi olarak algılanmıştır. Nitekim zamanın sultanı Abdülmecit'in doktorluğunu yapmış Avusturya'lı Prof.Dr.Spitzer genç padişahın samimiyetini şöyle anlatıyor: "Sultan Abdülmecit, memleketinin Avrupa'nın erişebilmiş olduğu refah ve medeniyet seviyesinden daha üstüne layık olduğuna bütün kalbiyle inanmıştı. Milletini samimi olarak bu neticeye layık görüyordu"⁸⁷.

Bir Osmanlı padişahının tebaasını en az Avrupa halkına eşdeğer sayması ve buna kalben inanış olması, Türk-İslam düşüncesine ve evrensel insanlık ilkesine uyması bakımından saygı değer bir düşüncedir; fakat yeterli değildir. Aynı padişahın nasıl bir kültürü temsil ettiğini, toplumunun ihtiyaçlarının neler olduğunu, neyi nasıl yapması gerektiğini, hatt-ı humayunu ile okunan ve kabul edilen Tanzimatın fikir ve düşünce köklerini, hangi kültürün ürünü olduğunu, alınan yeni kültür unsurlarının kendi kültür unsurlarıyla adaptasyonunun nasıl olacağını ya bilmesi, ya da bilenlerden kadro oluşturması da gerekiyordu. Bu tip tedbir ve endişelere konu hakkında yazılmış kaynaklarda ya rastlamıyoruz, ya da çok az tesadüf ediyoruz. Devlet adamında aradığımız Halo eğilimi işte budur.

⁸⁵ Bu konuda bkn: Binak, İsmet, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimai- Ruhi Sebepleri", S.Türk Tarih Kongresi, İ.l.c, Ankara, TTK.Yay., 1981, s.1299-1319.

⁸⁶ Bu konuda bkn: Kuran, Ercümen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807-1857)", 8.Türk Tarih Kongresi, İ.l.c, Ankara, TTK.Yay., 1981, s.1449-1453.

⁸⁷ Bkn: Kutay. Cemal, Tarih Sohbetleri, 7.c., İstanbul, 1968, s.15 vd.

Tanzimat'la devlet ve devlet adamlarının bekledikleri değil, beklemedikleri oldu. Azınlıklar, bir asırdan beri, Osmanlı nezdinde, Avrupalı devletler tarafından her fırsatta söz konusu ediliyor ve onların Osmanlı toprakları üzerinde gizlice örgütlenmelerine yardımcı olurken kendi menfaatleri içinde kullanıyorlardı. Artık dış dosta ihtiyaç kalmamış, tanzimat onlara istedikleri ortamı sağlamıştı. Tam bu sıralarda Osmanlı aydınlarında fikri-siyasi hareketler başlamıştı. Meşrutiyet istiyorlardı. Devlet adamlarının bu hususta da eksik ve yanlış davrandıklarını görüyoruz. Başlamış, belli bir aşama ve potansiyel kaydetmiş, basın yayın organlarına sahip olmuş, iyi niyetel olmasa bile Batı'dan destek gören, bu aydın hareketini onlara yaklaşıyor, onları maharetle, bilgiyle faydalı bir gelişim çizgisine yönlendirmek yerine, vatana ve millete zarar veriyorlar gerekçesiyle boğmaya kalkmışlardır. İşte bu da bir Halo eğilimi örneği idi. Başlayan bir sosyal hareketi bu şekilde bastırma girişimi, yağmurdan kaçarken doluya tutulmuş bir insanın durumuna döndü; devlet adamları bu yanlış tutumları sebebiyle devleti korumak yerine, devletin daha hızlı yıkılışa gitmesine sebep olmuşlardır.

Bu konuda son bir önemli hususta şudur: Devlet ve millet belirli bir kültür sistemi içinde eridikleri zaman birbirlerine fonksiyonel ve normatif ilişkilerde kuvvet ve enerji verirler. Bunun zıddı kompartmanlaşma olur ki bu, modernleşmenin dinamiğini bozar. Bu sosyal olgunun ışığı altında meseleye baktığımız zaman gerçek bir bütünleşmenin yükselme devrinde yaşandığı ve bizzat idrak edildiği halde, gerileme devrinde kompartmanlaşma önem kazanmış olup bu devrin devlet adamları bütünleşme gerçeğini unutarak, başka bir deyişle, estirilen kuvvetli bir batılılaşma cereyanının etkisi altında, hem kendi öz değerlerine, hem de tebaaya (özellikle milli unsurlara) rağmen, değişimin olabileceği intibahına-kısaca Halo eğilimine- varmışlardır. Böyle bir eğilimin yanlış olduğu sonradan ortaya çıkmıştır⁸⁸.

Devlet adamlarımızda görülen ve Halo eğilimini yansıtan idrak ve davranışlara ait örneklerimizi burada noktalarak aydınlarımıza geçmek istiyoruz.

C- Değişimin Aydınlar Tarafından Değerlendirilmesi ve Halo Eğilimi

18. asrın ilk çeyreğinden itibaren devlet adamları tarafından başlatılan değişim ve değiştirme hareketleri, 19. asrın ortalarına kadar aydınlarımız arasında pek ses getirmedi. Ancak Tanzimattan sonra bazı oluşumlara rastlıyoruz.

⁸⁸ Bu konuda bkn: Turhan, Mümtaz, Karşılaşmanın Neresindeyiz?, 6.Baskı, İstanbul, Yağmur Yay., 1974, s.43.

Türkiye’de organize aydın hareketi ilk defa 1965 Haziranında gizli bir teşkilat halinde kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti⁸⁹ dir. Bu cemiyetin kurucuları arasında Necip Paşa, Kayazade Reşat, Menapirzade Nuri, Suphi Paşa-zade Ayetullah Bey’in Karbonari ve Lehistan Gizli Derneği ile ilgili iki önemli kitapla geldiği... Daha sonra Karbonari’nin benimsemiş olduğu anlaşılın programa dayalı bir program kabul edildi. Dernek kısa süre içinde genişledi ve üye sayısını artırdı⁹⁰.

1839’daki Tanzimat fermanından sonra aydınlar hemen harekete geçmemişlerdir. Harekete geçmeleri 19.yy’m ikinci yarısında olmuştur. 1860’dan sonra edebiyat yeni bir çehre kazanıyor, gazeteler toplumsal sorunlar üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu yönelişin doğrultusu Batı düşüncesi idi. Şinasi çıkardığı Tercüman-ı ahval’de, sonra da Tasvir-i Efkar’daki yazılarıyla bu gelişime bir anlamda öncülük ediyordu. Namık Kemal bile Şinasi ile tanışıp gazetecilik tecrübesini ondan öğrenmişti. Şinasi çıkardığı Tercüman-ı Ahval’in birinci sayısında, devrin anlayışını yansıtan görüşünü ifade ederken, hak’kın bir görev karşılığı olması gerektiğini şu sözlerle ifade ediyordu: “Madem ki bir hey’et-i içtimaiyede (toplumda) halk bunca vezaif-i kanuniye (kanuni görevlerle) ile mükelleftir elbette kalen (sözle) ve kalemen (kalemle) kendi vatanının menafiine (menfaatlerine) dair beyan-ı efkar etmeğe (fikir açıklamaya) cümle-i hukuk-ı nüktesebesinden addeyler (hukuki hakkı sayar)”⁹¹

Bunun dışında Batı düşüncesini yansıtan başka basın yayım kuruluşları da vardı. Jean Pietri adlı bir Fransızın İstanbul’da çıkardığı “Carrier d’ Orient” adlı gazete, aydınlar arasında oldukça etkili sayılırdı. Bu kuşak, Fransız ihtilali’ni hazırlayan düşünürlerin eserleriyle işe başladı. Namık Kemal’in Montesguiea’dan, Rousseau’dan, Condorcet’den kısmi tercüme yapıyor. Ziya Paşa Rousseau’nun Emile’nin çevirisini yayınlıyordu.

Bir de Genç Osmanlılar Cemiyeti’nin Fransa ayağı vardı. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa, 1866’da Paris’e yerleşmiş ve cemiyete mali yardımda bulunuyordu. Adı geçen paşa, aynı tarihte Sultan Abdülaziz’e hitaben Fransızca bir mektup yazarak memleketin durumunu anlatıyor ve meşrutiyetin kurulmasını öneriyordu. Bundan haberi olan Namık Kemal ve Sadullah Bey mektubu Türkçe’ye tercüme ediyor, Fransız jean

⁸⁹ Bkn: Kuran, e., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, TKAE, Yay., 1976, s.1009.

⁹⁰ Bu konuda bkn: Lewis, B., Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çev: M.Muratlı, Ankara, TTK.Yay., s.149 vd; Akçura, Y., Yeni Türk Devleti’nin Öncüleri, Haz: N.Sefercioğlu, Ankara, Kültür B.Yay., 1981, s.10; Akçura, Y., Türkçülük Tarihi, İstanbul, Türk Kültür Yay., 1978, s.41.

⁹¹ Bkn: Olgun, İbrahim, “Namık Kemal’i Kuşa ve 1.Meşrutiyet”, 8. Türk Tarih Kongresi, III.c., Ankara, TTK.Yay., 1983, s.1763-1770.

Pietri'nin aracılığıyla 50 bin adet basılarak halka dağıtılıyor; mektup İstanbul'da büyük yankı uyandırıyor; bunun üzerine Namık Kemal ve arkadaşları, Paşa'nın da daveti üzerine Fransa'ya gidip mücadeleye oradan devam ediyorlar⁹².

Osmanlı aydın hareketinin beslendiği fikir kaynaklarını bir Batılı tarihçi şöyle betimlemektedir: "Genç Osmanlıların fikirleri açıkça başka kaynaktan çıkmaktadır ve bunların çıktığı kaynakları anlamak kolaydır. Montesquieu'nün hukuki, Roussesau'nun siyasi, Smith ve Ricardo'nun iktisadi görüşleri onların temelini teşkil ediyordu"⁹³. Bütün bunlardan anlıyoruz ki, hareketin fikir ve içeriği yabancı, fakat aksiyon olarak millidir. Yani bu aydın hareketi, özü itibarıyla, ikili bir yapıya sahiptir. Ülken:" Tanzimat mütefekkirlerinde tam bir düalizm vardır. O ya tamamiyle kendi muhitine kapılarını kapamış bir garp hayranıdır. Yahut onun içinde iki şahsiyet yaşar; bir tarafında içine kapanmış ve şeklini kaybetmiş, Şark, ötede muhtevasız (içeriksiz) ve realite ile bağızsız garp. Bu düalizm, birbirinden habersiz iki insan gibidir. Aralarındaki derin uçurumu farketmeksizin yanyana yaşar dururlar"⁹⁴ diyerek işin bir başka boyutuna açıklık getirmektedir.

Bu aydın hareketi, devletin o zamanki problemleri çözmesinde meşrutiyetin sihirli, toplayıcı bir güç olacağına samimiyetle inanıyordu, taki gerçeği görene kadar.

Hemen bu hareketin arkasından gelen I. ve II.Meşrutiyet dönemleri de temel fikir ve anlayış açısından ilk anlayıştan, yani ilk harekettten farklı değildi; farklılık, sadece zamanın şartlarına göre değişen unsurlardır. Burada söz konusu olabilecek İslamcılık ve Batıcılık hareketin iki ucunu gösterdiği halde Türkçülük bir sentez görüntüsünde karşımıza çıkmaktadır. Aydın hareketinin genel çerçevesini bu şekilde ifade ettikten sonra, eğilimler konusuna geçebiliriz.

- Bu aydınların bir çok yönleriyle kuvvetli bir şekilde Avrupa fikir-hatta siyasi- çevrelerinin etkisi altında olduğu görülmektedir. Bu heyecanlı-muhafazakar, daha doğrusu Osmanlı-Meşrutiyetçi aydınlar, Namık Kemal ve arkadaşları halk oyuyla seçilmiş temsilcilerden kurulu millet (Osmanlı) meclisi faaliyete geçince, bütün Osmanlı'ların vatanın imarı ve milletin saadeti için elbirliğiyle çalışacaklarına yürekten inanıyorlardı.

Aydınlarımızın Batı'dan şu veya bu oranda etkilenmeleri hiç bir biçimde yanlış olamaz. Düşünce tarihine baktığımızda bu etkilenmelerin hiç durmaksızın devam ettiğini görüyoruz. Hatta bir çok sahada iz bırakan düşünürlerin bile bu

⁹² Bu konuda bkn: Olgun, I., a.g.m., s.1774 vd.

⁹³ Bkn: Lewis, B., Modern Türkiye'nin Doğuşu, s.171.

⁹⁴ Bkn: Ülken, Hilmi Ziya, Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul, İÜ.Edb.Fak. Yay., 1948 s.24.

etkiden bağımsız oldukları söylenemez. Aydınlarımızın Batı'dan mali ve manevi destek almaları da zamanın şartlarına göre anlaşılabilir bir çerçeveye oturtmak mümkün olabilir. Anlaşılmayan şudur: Aydınlarımızın kendi toplumunun dayandığı kültür dinamikleri, halkın istek ve ihtiyaçlarıyla, getirmek istedikleri fikirler arasında nasıl bir korrelasyon kurdukları hakkındaki fikirleri açık değildir. Başka bir ifadeyle, onların tek istediği şey, iyi idare edilmediğine inandıkları toplumu kötü idareden kurtarıp, kendilerine göre, en iyi gördükleri idare şekline kavuşturmaktı; çünkü, toplumları buna layıktı. Kendilerini bu düşünceye o kadar heyecanla kaptırmışlardı ki, etraflarında olan bitenleri, hatta getirmek istedikleri idare biçiminin topluma ne getirip ne götüreceği, toplumun hangi derdine deva olacağı hakkında iyi niyet ve temenniden başka düşünceleri yoktu. Bu düşüncelerin ciddi araştırmalara sahip olmadığını şuradan anlıyoruz ki, istedikleri idare biçimi gelip (1876) Osmanlı meclisi toplandığı zaman azınlıkların, milletin ve vatanın birlik ve dirliği için çalışacakları yerde, kendi menfaatlerini ön plana çıkardıkları zaman, aydınlarımız, bir fikri güç olarak bunların karşısına çıkamamışlardır. Bu karşı çıkamama olgusu, herhangi bir gizli veya açık anlaşmadan doğan bir suskunluk olmayıp bilgisizliğin, aczin ve çaresizliğin suskunluğudur.

~~Bizdeki, hem devlet adamlarımızda hem de aydınlarımızda, etraflıca~~
 incelemeden kabul etme, yani halø eğilimi, pozisyonunu sanki sosyo-psikolojik bir hata kaynağı olarak değil de Türk milli karakterinin önemli bir niteliği olarak değerlendirenler de vardır. Böyle bir değerlendirmeyi, hem konumuzu yakından ilgilendirdiği, hem de uzun zamandan beri bir çok ilim ve kültür çevresinin ilmi bir olgu gibi lanse ettiği için bu görüşü geniş bir dipnot halinde sunmak istiyoruz⁹⁵.

Bu dipnotta ifade edilen tesbitleri tamamen reddetmek veya olduğu gibi kabul etmek ilmi olamaz. Çünkü bu tesbitlerin yapıldığı tarihten sonra, sosyal ilimler sahasında, özellikle Batı'da, önemli bilimsel metot ve teknikler geliştirilmiş ve önemli objektif veriler elde edilmiştir. Bu görüşü kabul etmek

⁹⁵ "Umumiyetle Türklerin milli ruhiyatını inceledik iddiasında bulunanlar, bu kavmin fikriyattan ziyade fiilyata kıymet verdiğini beyan ederler... Bu hüküm pek te hatalı olmasa gerek; Hakikaten Türklerin nazariyat ve fikriyat ile uğraşıp yorulmaktansa başkalarının nazari düşüncelerinden çıkan ameli neticeleri tatbir ile isi kolaylaştırmayı tercih ettiklerine delalet eden tarihi vak'alar pek çoktur... Bahsetmekte olduğumuz sahada daha iyi psikolojik durumun ortaya çıktığını görmekteyiz; Avrupa fikirleri, esaslarından incelenip o esaslara göre Osmanlı sosyal hayatının araştırılması ile elde olunacak asli neticeleri düşünmeksizin, yani nazariyat ve fikriyat vadisinde zihin yormaksızın, sathi bir surette öğrenilen bazı Avrupa fikirlerinin karşılaştırılmış bazı ameli neticeleri, Osmanlı sosyal hayatına, yukarıdan ve aşağıdan, yani hükümet idaresini elde tutan devlet yöneticileri ile hükümetin idaresini beğenmeyen münevve (aydın) ler tarafından tatbiki kalkışıldı ki bunun yukarıdan başlayana Tanzimat; aşağıdan geleni "Yeni Osmanlılık" hareketi adını almıştır. Her iki harekette iş ve düşünceden çok uzaktır" Bkn: Akçura, Y., Yeni Türk Devletinin Öncüleri, Ankara, 1981, s.9-10.

için tarihi vakıalardan örnekler göstermek mümkündür; ancak bunu, bugünün sosyal ilmi metotlarının ve objektif verilerinin ışığında tekrar gözden geçirmeden, onlarla test etmeden ulu orta sohbet toplantılarında, konferanslarda, gazete ve dergilerde ifade edildiği gibi, ilmi bir etüt içinde de ifade edilmesi bizce doğru değildir. Bize göre bu konunun bilimsel olarak ifade edilebilmesi için yüzlerce değil, belki binlerce ilmi etütle, çeşitli yön ve boyutları ile irdelenmesi gerekir.

- Aydınlar hareketinin içinde, bütün öz değerlerin ve müesseselerin atılarak Batı kültürünün bütünü ile alınmasını düşünebilecek kadar kendi sosyal realitesinden uzak eğilimler bile geliştirmiştir⁹⁶. Hatta Abdullah Cevdet: “Türk ırkının üstün bir ırkla karışması ve melezleşmesi”⁹⁷ ni istemiştir.

- Aydın hareketinin samimi öncülerinden biri olan Namık Kemal Ohannes Paşa ile iktisadi konuları tartışırken, kapitalizm dönemi geçirmemiş bir toplum için vakitsiz ve yersiz bir hürriyet savunması yaparak, bilmeden, o dönemin şartlarını ve konjüktürünü iyice kavramadan, devleti yaralayacak ve bozguna uğratacak faktörleri savunuyordu⁹⁸.

Yukarıda kaydedilen bilgilerin doğru olması, aydın hareketinin, özellikle Namık Kemal’in, bir yönünü yansıtır, dolayısıyla konuyu tam olarak aydınlatmaz. Aynı şahsiyetin sadece “Hürriyet Kasidesi”ndeki sergilediği ruh halinin arkasındaki vatan ve millet sevgisini görmemek mümkün değildir. Yine aynı şahsiyetin, “İslamiyet’in ilerlemeye engel olduğu” iddiasında bulunan Ernest Renan’a karşı İslamiyeti savunan “Renan Müdafaaanesi”⁹⁹ gerçeğin öbür boyutunu göstermektedir.

- İslamcı akımın temsilcileri, “İslam’da kavmiyet yoktur” görüşüyle imparatorluğu “ümmet” fikri etrafında toplamaya çalışırken, Araplar’ın Ermeni, İngiliz ve daha pek çok milletle fesat teşkilatları kurarak imparatorluğu parçalamaya çalıştıklarını görememişlerdir¹⁰⁰.

- Türkçülük hareketinin bir netice olarak ortaya çıktığını, bunu zamanın şartlarının doğurduğunu biliyoruz. Ziya Gökalp’in sistematize ettiği bu hareketin sentezci oluşu, sosyal ilimlere -özellikle sosyolojiye- ve metodik incelemelere ağırlık ve işi, aydın hareketinin bazı kusurlarından kurtuluşu, onu,

⁹⁶ Bu konuda bkn: Türkdoğan, Orhan, Milli Kültür Modernleşme ve İslam, İstanbul, Üçdal Yay., 1983, s.146 vd.

⁹⁷ Bkn: Ülken, H.Z., Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, Ülken Yay., 1979, s.250.

⁹⁸ Bu konuda bkn: Ülken, H.Z., a.g.e., s.40; Kurtkan Bilgiseven, Amiran, Eğitim Yolu Kalkınmanın Esasları, 3.baskı, İstanbul, Divan Yay., 1982, s.192 vd.

⁹⁹ Bkn: Kemal, Namık, Renan Müdafaaanesi (İslamiyet ve Maarif), yay: Köprülü, M.Fuad, Ankara, Milli Kültür Yay., 1962.

¹⁰⁰ Bu konuda bkn: Düzdağ, M.E., Türkiye’de İslam ve İrkçılık Meselesi, İstanbul, Cihad Yay., 1976, s.107.

Halo eğilimine düşmekten korunmuştur. Sentez ya da bileşke görevini gören "Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak" adlı eser, en azından düşünmeden hareket etmenin doğru olmadığını uygun bir biçimde göstermektedir¹⁰¹.

Netice :

Çalışmamızın neticesinde bazı sonuçlara varabildiğimizi sanıyoruz. Bunları şöylece betimlemek istiyoruz:

- Halo eğilimi gerçekten, herkesin kendi hayatı içinde bile gözlemleyebileceği kadar canlı ve etkili bir karaktere sahiptir. Tesirleri itibariyle sosyal hayatın bütününe kapsar ve insanı, kontrolü altına alırsa, olabileceği ya da ulaşabileceğinden çok daha başarısız ve faydasız bir duruma getirebilir; çünkü insan, istek ve hedeflerini şu veya bu oranda, doğru ya da yanlış zihni içeriklerle tatmin etmek zorundadır; zira kognitif saha bunun aksini, yapısı gereği, kabul etmez. Durum böyle olunca insan için alternatifli bir hareket pozisyonu ortaya çıkmaktadır. Ya insan mümkün olduğu nisbette zor, dikkatli, uzun ve iradi bir uğraşla yeteneklerini geliştirip zihni kognisyonunu zenginleştirerek, toplumda, fonksiyonel bir statü kazanacak; ya da eğilim ve intihalarına yakın olan hazır ve yapay (incelik, yenilik ve değişmeden kopuk az çok-oturmuş, sertleşmiş-cemaatvari-genel-kültür-ile, çoğu-reklam, pazarlama, proapaganda ve popülizme dönük bilgiler) bilgilerle hayatını sürdürecektir. Başka bir ifadeyle, ya gelişen ve değişen realitenin ve kültürün nimetlerinden istifade etmek için zihnini, yeteneklerini disipline ederek (şartlara göre tavır geliştirme ustalığı) bilgi ve statü kazanacak; ya da içinde yaşadığı toplum ve kültürün, insanın kendi gayret ve çabası olmaksızın, sunduğu yani başkaları tarafından hazırlanmış bilgilerle yetinecektir.

Bu olgunun oluşmasında biri ferdi, biri de sosyal olmak üzere iki boyut vardır. Ferdi boyutun zeka ve yeteneklerle çok yakın ilişkisi olduğu halde, sosyal boyut daha geniş ve daha değişken faktörlere bağlıdır. Örneğin siyasi irade, sosyal ilişkiler, eğitim, hukuk sistemi, sosyal mobilite, fırsat eşitliği, gelir dağılımı vb.. Kısaca sosyo-kültürel yapının ferdi gelişmeye sağladığı veya sağlayamadığı bütün unsurları içine alır. Burada, sosyo-kültürel yapı ile ferdi gelişim arasındaki çok çeşitli ve karşılıklı ilişkinin önemi açık seçik görülmektedir.

Bilgi çağına girildiği günümüzde fertleri ve grupları Halo eğiliminden korumanın son derece hayati olduğu görülmektedir. Globalleşme, Yeni dünya düzeni, İnsan hakları vs. gibi bazı gelişmiş toplumlara hizmet eden sosyo-politik propaganda vasıtalarının yanında, toplumun içindeki bazı menfaat gruplarının

¹⁰¹ Bkn: Gökalp, Ziya, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, İstanbul, Türk Kültür Yay., 1974, s.5vd.

kendi menfaatlerine uygun uydu kitleler oluşturmaya karşı fertler ve gruplar bilgilendirilmelidir. Bu bilgilendirmede sosyo-kültürel yapının bütün kanallarıyla ferdi gelişmeye uygun duruma getirilmesi kadar, bu değişimleri planlayıp uygulayacak siyasi iradenin de büyük sorumluluğu vardır ve olmalıdır.

İnsan ne kadar yüksek idrake, ne kadar bilimsel kafa yapısına sahip olursa olsun, tamamen eğilim ve subjektiviteden kurtulması imkansızdır. Bunun için Doğu'da ve Batı'da yetişen büyük metot bilginleri, özellikle ilmi araştırma yapanları, bu tehlikelere karşı uyarılmışlardır. Fakat burada tehlike olarak işaret edilen subjektiflik kavramı, ön yargıların, eğilim ve intihaların ön planda etkili olduğu, keyfilik ve anoloji kokan subjektifliktir. Yoksa, insanın bütün enerjisini, yüksek ferdi idraklerini mükemmel bir organizasyon içinde toplayarak hem kendini hem de çevresini yükselten subjektiflik değildir. Çünkü bu nitelik, insanın gelişmesi ve yükselmesi, en genel ve objektif doğrulara ulaşabilmesi için en az objektiflik kadar lüzumlu ve zaruri bir niteliktir.

- Dahi'ler hariç, bireyin kognitif sahasındaki zihni içerikleri ile içinde yaşadığı kültürün içerikleri arasında sıkı bir paralelliğin bulunduğunu görüyoruz. Bu gerçeği bize, yükselme ve gerileme devrindeki şahsiyet örnekleri açık bir biçimde göstermektedir. Yükselme devrinin sosyo-kültürel yapısında yetişen bir padişahla, gerileme döneminin şartlarında yetişen padişahın zeka ve yeteneklerinin aynı olduğunu düşündüğümüzde, Fatih'in, 3.Selim; 3.Selim'in Fatih olmaması, ancak çok özel yetenekler sayesinde mümkün olabilirdi.

- Osmanlı Devleti'nde gerek devlet adamları ve gerekse aydınlar tarafından başlatılan yenileşme ve Batı'ya yönelme hareketleri ne kadar samimi ve zaruri olursa olsun meseleleri yaklaşma ve problemleri çözmeye kullanılan araçlar yanlış ve eksikti. Çünkü bir toplumda uzvi (sosyal) bir değişimin oluşması için gereken mekanizmanın bir çok dinamikleri (kültürel yapı, bilgi birikimi, ekonomik düzen vs) vardır. Batı'nın Osmanlı devletine karşı kullandığı elemanlar, en az üç asırlık bir hazırlık döneminden sonra elde ettiği maddi ve manevi elemanlardır. Batı, üç asırlık sistemli hazırlık döneminden sonra zinde bir güçle Osmanlı'nın karşısına çıktığında Osmanlı (devlet ve aydın olarak); halkı ve gerçek tayin edici milli (yerli) değer ve dinamikleri ikinci planda tutmuş, birinci planda Batı'daki güce, ondan aldığı kültür unsurlarına "şeklen" uyararak karşı koymaya çalışmıştır. Şekli benzerliğin gerçek bir benzerlik olmadığını, bilgisizlik sebebiyle, kavrayamamıştır.

Osmanlı devlet adamlarının savaşlarda, antlaşma masalarında, diğer politik ve ekonomik ilişkilerde karşıdan hep aynı frekansta algılama sinyalleri almaları, kognitif sahaslarının gittikçe daralmasına, donuklaşmasına sebep olmuş ve dünyayı bu frekans çerçevesinde görmeye başlamışlardır. Bu da giderek ister

istemez, Batı hayranlığı, diyebileceğimiz bir durumu zimmen yaratmıştır; aydınlarımızın durumu bundan farklı değildir. Gerçekte hayran olmak; sağlıklı düşünmenin en temel ilkelerinden biridir; düşünen insanda olması gereken zorunlu bir niteliklerdir. Ancak burada bahsettiğimiz hayranlık, yukarıda ifade edilmiş zaafıların sebebiyle, sağlıklı düşünmeye değil, sağlıksız taklit etmeye götürmüştür. İşte bu faktör, her iki hareketinde kaderini tayin etmiştir. Bu durumda diyebiliriz ki, olaylar, realitenin şaşmaz kanunlarına uygun olarak gelişmiş, herkes hakkına düşeni almıştır. Bu gerçek sadece Osmanlı'da gözlemlenen spesifik bir tarihi- sosyal olgu değildir. İnsanlık tarihi bu olgunun tezahürleriyle doludur; bilen ve yapabilen kazanır, bilmeyen ve yapamayan kaybeder.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; bir toplumun yaşaması -özellikle günümüzde-, içinde barındırdığı her türlü imkanı olabildiği nispette geliştirmesi, dünya realitesi üzerinde yoğunlaşması, buradan elde edilen verileri kültürüne ve ferdi idraklere en seri şekilde ulaştırma kabiliyetine sahip bir toplum mekanizması kurmasına bağlıdır; aksi durum ise Halo eğilimine mahkum olmak demektir.